

2390

9(47-925)

9-42

Luque
1919

323.1(91.542)

9-42

ՏԱՃԻԿՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Ե Ի

ԲԱԳՈՒԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

«Ոչ է կարծ ընդոստուցեալ, և
ոչ է լուր դարձուցեալ, այլ ես ան-
ձամբ անձին պատահեցի է տեղ-
ւոյն և տեսի»:

Եղիշէ.

Գ Ր Ե Յ

ԵՂԻՇԷ Ա. ԲԱՆ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ

Պ Ր Ա Կ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

2004

Բ Ա Գ Ռ Ի

Տպարան Արշակ Ի. Կարապետեանց

1919

Գ Ի Ն Ն Է 20 Բ Ո Ւ Բ.

2012

139

3(47.925)

9-42

ՏԱՃԻԿՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱԱՍՈՒՄ Ե Ի ԲԱԳՈՒԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

«Ոչ ի կարծ ընդոտուցեալ և
ոչ ի լուր զարթուցեալ, այլ ես ան-
ձամբ անձին պատահեցի ի տեղ-
ւոջն և տեսի»:

Ե զ Ի Ե Լ.

Գ Ր Ե Յ

ԵՂԻՇԷ Ա. ՔԱՀ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՅ

Պ Ր Ա Կ Ե Ը Կ Բ Ո Ր Դ

Բ Ա Գ Ո Ւ

Տպարան Արշակ Ի. Կարապետեանց

1919

139

ԲԻԶԵՐԱԽՈՎ ԳՆԴԱՊԵՏԸ

Երբ Պարսկաստանում գործող ոսկական զորատասերն հեռացան՝ Բիչերախովի հեծելագունգո մնաց և գործում էր յօգուտ Անդրիայի քաղաքականութեան և, ի հարկէ, ապրում էր նրա հաշուով՝ ստանալով, — ինչպէս պատմում են — ամսական 30 միլիօն ռուբլի:

Բրեստ-Լիտովսկի գաշնագրով Գերմանիայի և Ռուսիայի մէջ կայացած անջատ հաշտութիւնը՝ և նրա հետեանքով ոսկաց զօրքերի ցրումը՝ անագին հարւած էր գաշնակիցներին: Ուստի նրանք իսկոյն և եթ միջոցներ ձեռք առան՝ գերման-տաճկական առաջ խաղացումը խափանել, ինչպէս Եւրոպայում, նմանապէս և Ասիայում:

Մեծատարած Ռուսիայի գրեթէ ամբողջ արևմտեան մասը՝ արդէն Գերմանիայի ճանկն էր ընկել: Եւ եթէ թոյլ տրւէր՝ նա աւելի հեռուն կը տարածէր իր թաթը, և ահա առաջ եկան Ճաբոնիայի և Ամերիկայի բանակցութիւններն ու շարժումները Սիբիրի կողմերում,

և Վոյգայի փերուս ու Պարսկաստանում, և վերջապէս Անգրկասպեան երկրում և Անգրկովկասում:—

Վերջին երեք երկիրներով ամէնից առաւել շահագրգռած էր Անգլիան, որի շտեմարանը կազմող Հնդկաստանի վրայ՝ վերջերումս աչք էր տնկել գերման—տաճկական զաշնակցութիւնը:—

Ուստի խորազէտ Ալբիոնը փութաց օր առաջ այդ երկիրները մտնել: Նա հեռաւոր Բագդատից՝ 4000 վերստ տարածութիւնից՝ իր ձեռքը, Անգրկովկասի վրայ ձգեց և կնգէլիում հաստատուելով՝ պատրաստուեալ էր Բագու գալու:

Անգլիացիների առաջ՝ Բագուի ճանապարհը բաց անողը հանդիսացաւ գնդապետ Բիչերախովը: Սա լսելով որ տաճիկները արդէն Գանձակին են մօտենում՝ փութաց մեծամասնական իշխանութեանը դիմել և իր ծառայութիւնը առաջարկել յօգուտ Ռուսիայի:

Եւ, ինչպէս նախորդ գլխում յիշել ենք, Բագուի կարմիր բանակին գլխաւոր հրամանատար նշանակւեց:— Իսկ երբ ինքը հիւսիսային կովկաս անցաւ՝ Դադաստնի հետ բանակցելու յանձնարարութեամբ՝ Պետրովսկից հեռագրեց էնդէլի Անգլիացիներին Բագու գալու: Եւ Անգ-

լիացիք իբրեւ թէ Բագուի ժողովրդական դիմումների և խնդրի համաձայն:

ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԻ ԳԱԼՈՒՍԸ

Թշնամին Բագուի դռներից արդէն հեռացած էր, երբ Անգլիացիների առաջին, սակաւաթիւ խումբը մուտք գործեց այնտեղ ծովով և լուռ ու մունջ սկսեց դիրքեր որոնել և ամրացնել ու զինել:

Հետզհետէ եկան և ուրիշ խմբեր՝ ազգամթերքներով, ջորիներով, աւտոմօբիլներով և կենսամթերքների պաշարով:

Նրանց զինւորներին ընդհանուր թիւը 2000-ի էլ չհասաւ, բայց յուսալի էր, որ իրանց օրինակելի կարգապահութեամբ և ազգամթերքի առատութեամբ՝ կարող կլինին իրանց միասիան գլուխ հանել «կարմիր բանակի» օգնութեամբ:

Գալով նրանց իրաւասութեանն ու պարտականութեանը՝ այդ դրանք հրատարակեցին իրանց հէնց առաջին կոչով, որով յայտարարուեալ էին, որ իրանք եկել են համաձայն ազգաբնակչութեան (население) խնդրքին՝ պաշարած քաղաքին օգնելու նպատակով և եթ, թէ՛ անձնական ոչ մի շահի ակնկալութիւն չունեն (??) ուստի և ժողովրդի ներքին

գործերում որ և է միջամտութիւն գործելը՝ բոլորովին հեռու է իրանց մաքիցը: (*) Գալով պատերազմական գործողութիւններին՝ այդ էլ նրանք կոտորելու են տեղական զօրքի օգնութեամբ և տեղական իշխանութեան փութադարձ համաձայնութեամբ:

Բայց, ինչպէս հետզհետէ երևաց, Անգլիացիք այնքան էլ գոհ չմնացին իրանց այդ զինողականութեամբ: Եւ ես կարծում եմ, որ եթէ նրանք ճշտապէս տեղեակ ու ծանօթ լինէին Բագրի յեղափոխական կարմիր բանակի բանակութեանն ու որակութեան՝ հազիւ թէ տեղներիցը շարժէին: Բայց... երևում է որ էնպէլի և մինչև Թէհրան գնացող հայ և ռուս քաղաքական պատուիրակներն ու նւիրակները, այնքան ճարպիկ են եղել, որ իրանց մեծ մեծ խոստումներով, խորագէտ Սլեխոնի ուրիշ ձեռքով կրակից շագանակներ հանելու ախորժակը յաջողել են գրգռել:—

Մի քանի ժամանակից յետոյ էլ՝ մի այլ կոչ հրատարակեցին Անգլիացիք յանուն տե-

») Պարենաւորման կենսաթոթիւ հարցի տոթիւ կայացած երկու ժողովներում՝ Անգլիացիների ներկայացուցիչը մի քանի հիմնաւոր, արմատական միջոցներ առաջարկեց, սակայն տեղական իշխանութիւնը մերժեց: Անգլիացիք լռեցին և այլ ևս չմտնակեցին այդպիսի ժողովներին:

ղական և շրջակայ մահմետական ազգաբնակութեան, որին յորդորում էին տաճիկներից ձեռք վերցնել և պատերազմող կողմերի մէջ չէզոք դիրք բռնելով՝ իրանց սովորական և առտնին գործովն զբաղել:

Մի քանի ժամանակ յետոյ էլ մի այլ կոչ հրատակեցին Օգոստոսի 26-ին Ն.տ. յանուն Ռուսաստանի ազգերին:

Դնում ենք այստեղ այս կոչի հայերէն թարգմանութիւնը:

ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՉԸ

«Ռուսիայի ազգեր. Ձեր դաշնակիցները Ձեզ չմոռացան: Մենք յիշում ենք այն բոլոր ծառայութիւնները, որ Ձեր քաջարի բանակը պատերազմի առաջին տարիներում արաւ մեր ընդհանուր գործին: Մենք, որպէս բարեկամներ, գալիս ենք չթոյլ տալու որ Գերմանիան Ձեզ բաժանէ և կործանելով ու հարստահարելով Ձեր ահազին հարստութիւնը շահագործէ իր անձնական հաշիւների համար:— Մենք Ձեզ անկեղծ և հանդիսաւոր խոստումն ենք տալիս թէ՛ մեր զօրքերը Ռուսաստան մանում են միմիայն օգնելու Ձեզ Գերմանիայի դէմ Ձեր ունեցած պատերազմում: Ձեր հողից մի բուռ

անգամ խելու միտք չունենք: Մենք ցաւում ենք, որ դուք քաղաքացիական կուռով բաժան բաժան էք եղած և Ձեր ներքին երկպառակութիւնները մեծապէս օգնում են Գերմանիայի աշխարհակալական ծրագրին:— Սակայն մենք միտք չունենք որեւէ քաղաքական ձև ցոյց տալ Ռուսաստանին, որի բազմը ռուս ազգի իրան ձեռքն է, և նա ինքը և եթ պէտք է իրան համար կառավարութեան մի ձև ընտրէ և իր սօցիալական խնդիրները նա ինքը լուծէ»:—

Ռուսիայի ազգեր. հարցը Ձեր գոյութիւնը և Ձեր ինքնորոշութիւնը պահելուն է վերաբերում: Յեղափոխութեան ձեռք բերած ազատութիւններին՝ Գերմանիայի երկաթեայ բռնունցից վտանգ է սպասում: Խմբեցէք ազատութեան և անկախութեան դրօշակի շուրջը, որ ահա մենք Ձեր դաշնակիցներս բարձրացնում ենք, և այսպիսով օգնեցէք այս երկու մեծ սկզբունքների յաղթանակին, առանց որոց ոչ հաստատուն հաշտութիւն կարող է լինել աշխարհումս և ոչ էլ ազատութիւն ազգերի համար»:

Ռուսիայի ազգեր. մենք ուզում ենք ոչ միայն Գերմանական զինման առաջն առնել, այլ նա և ուզում ենք ձեր կործանւած և հիւժւած երկրին անտեսական օգուտ մատակարար-

ել: Մենք Ձեզ արդէն պարենաւորման պաշար հասցրել ենք. դրան կը հետեին և ուրիշները: Բացի այդ մենք ուզում ենք Ձեր երկրի արդիւնաբերութիւնը և բնական հարստութիւնները զարգացնել, ապրանքների առևտուրը վերականգնել, հողագործին օգնել և Ձեզ հնարաւորութիւն ընձեռել օրինական տեղ բռնել աշխարհիս ազատ ազգերի շարքում:

Ռուսիայի ազգեր. միացէք մեզ հետ Ձեր ազատութիւնները միասին պաշտպանելու համար:

Մեր միակ ցանկութիւնն է՝ տեսնել Ռուսաստանը ուժեղ և ազատ և, մեր տեղը դառնալով՝ վկայ լինել թէ Ռուս ազգը ինչպէս պէտք է վճռէ իր բազմը՝ ըստ իր ազատ կամքի»:

ԴԵՄՈԿՐԱՏԻԱՅԻ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄԸ

Տաճիկների ռմբակոծութեամբ ահաբեկւած և սովի ճիրաններում հալ ու մաշ եղած Բագլի ազգաբնակչութիւնը՝ մեծայոյս էր որ Անգլիացիների գալուտեամբ՝ ինքը մի անգամայն կազատուի:—

Եւ որովհետեւ մեծաժառանգական իշխանութիւնը բացարձակաբար հակառակ էր Անգլիացիների գալուն, դեմոկրատիան ծառս ելաւ, նրա մեծա Բաժնական իշխանութեան դէմ և վերջինիս

հակառակորդ էսէրները և փոքրամասնական էս-
տէքները ներշնչմամբ՝ սկսեց նրա տաղալուծը
պահանջել:

Բանւորութիւնը, ի մասնաւորի Նորէլի
գործարանների մեծաքանակ բանւորութիւնը՝
գրգռեց միւս մեծ նաւթահանքերի բանւորու-
թեան մեծագոյն մասին ևս, այնպէս որ մե-
ծամասնականների կազմած ամենավերջին մի-
տինքներում թէ Բալախանում թէ Սև ու Սպի-
տակ քաղաքներում և թէ բոլոր մեծ թաղմա-
մասներում, — ընդհանուր գծողութեան և բո-
ղոքի որոշումներ կայացան: Եւ եթէ չէին լի-
նել ոմանք, Բալախանու բանւորութեան ձեռքից
հազիւ թէ Ստեփան Շահումեանը կարողա-
նար ողջ գլխով դուրս պրծնել միտինգի սրա-
հից: Դեռ իր ձառը չվերջացրած՝ մաերիմները՝
մի պատրւակով նրան միտինգի սրահից դուրս
հանեցին ու քաղաք փախցրին: —

Այդ ամէնից յետոյ՝ մեծամասնական ջոջե-
րին ուրիշ ոչինչ չէր մնում անել, կամ իրենց
կեանքին վերջ դնել, և կամ հրսիսական
տալով հեռանալ քաղաքից:

Վերջին միջոցը ընտրեցին նրանք իրանց վեր-
ջին մասնաւոր խորհրդակցութեան ժամանակ:

«Կարմիր բանակի այս առտիճան լքումը և

թշնամուն նոր ուժերը ստանալն կարմիր բա-
նակի հրամանատար գնդապետ Սեւոստովին
ստեպեցին յայտնել թէ քաղաքը վառնգի մէջ
է, թէ՛ Բիշերախովը թողել հեռացել է դէպի
հիւսիսային Կովկաս և թէ ճակատը պաշտպա-
նող 1600 սւիններից մնացել է ընդամէնը 400:
Մինչդեռ, — յարակցում էր Սեւոստովը, — ինչ-
պէս որ սաւառնակների ցուցմամբ երևում է
թշնամու շարքերը տաճկական կանոնաւոր
գորամասերով հեազհետէ աւելանում են: —

Ուստի նրա կարծիքով անհրաժեշտ է իսկոյն
սպիտակ դրօշակ բարձրացնել և բանակցու-
թիւն սկսել: —

Նոյն կարծիքն յայտնւեց նա և զենեաւ
Բագրատունու տանը՝ երեկոյեան տեղի ունե-
ցած ժողովում, ուր ներկայ էին բացի Ազգա-
յին Սորհրդի անդամներից և Համագոսպ ու
Ղազարեան զօրավարներից, նա և մեծամասնա-
կան իշխանութեան ներկայացուցիչներ՝ Զա-
հումեանը և Ջափարիտէ: —

Դեռերալի հարցին թէ կարո՞ղ է Շահումե-
անը յրնթայս 7 օրւայ՝ զոնէ 5000 զինւոր
բերել Աստրախանից կամ այլ տեղից, վերջինս
պատասխանեց որ յոյս ունի, բայց դրական
խօսք տալ չէ կարող, աւելացնելով սակայն,
որ եթէ Հայ զինւորներից 4 հազար հոգի

քաղաքը թողնելով՝ ճակատ գընան,— եթէ անգամ թշնամուն յետ չմղեն, անշուշտ նրա առաջխաղացումը կարգելեն մինչև Ռուսաստանից նոր ուժեր գալն: Առ այդ Համագապը պատասխանեց, որ իր բրիգադայի զինւորներն իր խօսքը չեն լսում (*):—

Այնու ամենայնիւ թէ նա և թէ Ղազարեանը խոստացան մինչև 1300 զինւոր (16 և 18-րդ վաշտերը) հասցնել ճակատ: Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը իր հերթում յայտնեց որ ինքն ևս յոյս ունի ամսոյ 31-ին 3000 հոգի պատրաստել:— Բայց այս խոստումն ու յոյսը օգուտ մնաց և Աւետիսով հրամանատարը անգագրում օգնութիւն էր պահանջում, աւելացնելով որ իրան խոստացւած թւերից 320 մարդ միմիայն եկաւ,— 16-րդ վաշտը, բայց նա էլ չէ ուզում կուին մասնակցել:

Սրանից յետոյ մեծամասնական իշխանութիւնը իր Խորհրդային ամենավերջին նիստը կազմեց, ուր ներկայացնելով իր հրաժարականը՝ գահիճից դուրս եկաւ, բացարձակ մերժելով միւս կուսակցութիւնների, մասնաւորապէս

(*) Դաշնամարգեանի խայտառակ նահանջ—փախուստից յետոյ՝ Համագապի զինւորներն իրանց հաւատը կորցրել էին դէպի նա:

Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ Ալէքսանդր Առաքելեանի թախանձանքը՝ մնալու, և իրանց հետ միասին գործելու:—

«Մենք միանգամայն անկարող ենք ձեզ հետ գործել, մեր ճանապարհները բոլորովին տարբեր են միմիանցից»,— այս եղաւ Շահումեանի վերջին խօսքը:

Հրաժարուող իշխանութեանը փոխարինեց էսէրներից, փոքրամասնականներից եւ Հ. Յ. Դաշնակցականներից կազմւած մի կօալսիօն ժամանակաւոր գործադիր մարմին, որ նաւատորմի հետ միասին պիտի շարունակէր քաղաքի պաշտպանութիւնը, առայժմ միայնակ, մինչև անգլիացիների գալն, որոց հրաւիրելու համար՝ ընդհանուր ժողովը արդէն վճռել էր նախապէս:

Այսպէս տհա կազմւեց նոր իշխանութիւնը:

Այս դրութեամբ միխթարւած ու միամտւած՝ նոր իշխանութեան ներկայացուցիչները ձեռնարկեցին քաղաքի «դեմոկրատիան» նախապատրաստելու տպագայ ընտրութիւններին: Դարձեալ միախնդների սեղօնն սկսեց. իւրաքանչիւր կուսակցութիւն իր ճառախօս ներկայացուցչին հրապարակ բերեց, որոնք փրկութիւն բերաններին հայհոյում, նախատում,

շաճախ էլ զըպարտում էին մեծ ամառնականներին մինչև երկինք բարձրացնում իրանց կուսակցութիւնների ծրագիրների առաւելութիւնները, միւսների թերութիւնները, անկատարութիւնները:— Եւ վերջ ի վերջոյ ճակատ առ ճակատ դուրսեկան միմիանց դէմ իրանց փետուրներով կուռելու:

ՓԵՏՈՒՐԵԱՅ ԿՈՒԻՆԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կենտրոնական Կոմիտէի օրդան «Вперед» թերթը, իր №№-ներից մէկում՝ գանգատում էր, որ Կոմկատեան միւս ազգերի, վրացիների, թուրքերի և միւսների գեմոկրատիան կրաւորական, անաարբեր գիրք է բռնել ներկայ օրերում, երբ ի դէմս Բագրի՝ անխուսափելի վատնդ է սպառնում յեղափոխական Ռուսիայի համայն գեմոկրատիային, աշխատաւորութեանը: Եւ ի վերջոյ հրաւիրում էր ընդհանուր համերաշխութիւն, ընդհանուր գործակցութիւն, ընդհանուր միաբանութիւն:—

Էստէքների օրդան «Искра» թերթը «Вперед»-ի այդ տողերն վերաապելով՝ նկատողութիւն էր անում Դաշնակցութեանը, որ նա այժմ ըստ սովորութեան, — «քիթը հողմի կողմը

շուռ տալով», իր նախկին քարոզներին հակառակ քարոզ է կարդում, թէ, շատ ուրախալի է, որ վերջապէս Դաշնակցութիւնն ևս խելքի է եկել և այժմ միայն քարոզում է այն, ինչ որ էստէքները սկզբից ի վեր քարոզում էին:

Իմ կարծիքով «Искра»-ի նկատողութիւնը միանգամայն ճիշտ էր, բայց անտեղի, անժանակ:— Անկեղծօրէն թէ առերես՝ երեք մեծ կուսակցութիւններն էլ խօսք էին առել համերաշխութեամբ, փոխադարձ զիջողութեամբ վարւելու, որպէս զի նորից մէջներեցը մի սեկատու չ'անցնի: Եւ ահա էստէքների օրդանը գալիս է յանկարծ պառակտման մի դուռ բանալու:

Ի հարկէ եթէ Դաշնակցութեան կենտրոնական Կոմիտէտի մէջ փոքր ինչ սառնարիւն մարդ գտնւէր՝ կամ «Իսկրա»-ի նկատողութիւնը կարհամարհէր և կամ «հասկանալով մոմենտի լրջութիւնը, կըխուսափէր ընդհանուր թշնամու աչքի առաջ կուսակցական կրքերն գոգոնելուց և բանակուի բռնւելուց»: Սակայն այդպիսի մի մարդ չգտնուեց, ուստի և «Вперед»-ը հետևեալ պատասխան — յօդածը գրեց «Ատա՜մները բանում են» վերնագրով:

Մենք դադարեցինք բոլշիւկների յարձակումներին պատասխանելուց, մինչև անգամ

ընդհատելով մեր «Козни Шаумяна» յողւած-
ների շարունակութիւնը, որովհետեւ բոլշեիկնե-
րը իրանք իրանց սպանեցին, ինչպէս որ ինքն
իրան սպանում է գողութեան և կեղծիքի մէջ
բռնած պաշտօնեան:— Այժմ նրանք ազգի գի-
տակցութեան մէջ մեռած են,— այսօրւանից
նրանք արդէն մեղադրական աթոռի վրայ նըս-
տած պետական յանցաւորներ են: Նրանք սպա-
նում են ազգի դատաստանին, որ պէտք է
խիստ լինի, բայց արդարադատ:— Չխանդա-
րենք մենք ազգի դատաստանը: Ընկածին մենք
այլ ևս չենք խփում»: (*)

«Բայց բոլշեիկները մահով նրանց խեղ-
դած դիակ դարձրած մենշեիկովը շունչ առաւ,
և իր բռնի լետարկիական քնից զարթնեցնելով-
ու ընդհանուր խառնակութիւնից օգտւելով՝ այս
մանուկը այնքան ձարգացաւ, որ սկսեց ատամ-
ներ հանել, և մինչև անգամ խածոտել:— Իսկ
խածոտել ում աւելի կարելի է քան՝ քան Դաշ-

*) Բայց նախ քան ձեր յարաբերութեան լար-
ւելն՝ դուք նրանց փէշերից պինդ բռնած պոռկ չէիք
գալիս, առանց մտաբերելու որ ձեր ընկերների
մէկը, Քաջագոնունին քաղաքային դումայի ղազլիճում
դեմակոկիական ձեւերով գողգողում էր թէ բոլշեիկնե-
րի հետ պէտք է խօսել ուսմբերով պուրիմիստներով
և թնդանօթներով:

նակցութեանը: Սա արդէն քոթոթների հին սո-
վորութիւն է՝ փղի վրայ հաչել: (*)

Նորածին մենշեիքական «Искра»-ն Բագրի
երկունքից յետոյ՝ աշխատում է Խորհրդային
ընտրութիւններից առաջ ռեկլամ կարգալ— իր
սոցիալիստականութեան մասին: Այդ նպատա-
կով, «Искра»-ի արամադրութեամբ՝ պէտք է
ժխտել միւս կուսակցութիւնների սոցիալիստա-
կանութիւնը, ուստի և Դաշնակցութեանը չա-
կերանների մէջ անւանում է սոցիալիստ և մե-
ղադրում է որ նա «քիթը հողմի կողմն է բըռ-
նում»:—

Միաժամանակ «Искра»-ն մի հանձարեղ
դիւտ անելով, որ իբր թէ հայ ազգը մանրա-
ւորժողական տարրից է բաղկացած՝ սկսում
է հին եւ ցանցաւ երգն երգել թէ՛ «Դաշնակ-

*) Մեծամասնական իշխանութիւնը՝ իր հրաժա-
տականը տալուց յետոյ՝ բաւականին սաղմամթերք
կերցրած՝ փախաւ քաղաքից նաւերով: Բայց բռնեց
և բանդարկեց: Եւ անա այդ օրից սկսած նրա հա-
տուակորնները, մանապէս Դաշնակցութիւնը, էլ
սակալ չմնաց, որ հողմի մէջ չլցնէին:

ցութիւնը մանր — բուրժուական կուսակցութիւն է (*):

*) «Вперед» № 14. Որովհետեւ մեր ժողովրդի մեծագոյն մասը Պաշնակցութեան ինչ լինելը չի հասկանում, — ուստի մենք այնքան էլ անտեղի չենք համարում, մեր բուն նպատակից փոքր ինչ շեղելով նրա, ընթերցողին առաջ գնել՝ «ինչ է Պաշնակցութիւնը» վերնագիրը կրող հետեւեալ յօդածը, որ տպւած է «Վան—Տոսպ»-ի 1917 թ. № 33-ում:

Այս հարցումը այնքան կարեւոր է, — գրում է թերթը — ինչքան կարեւոր է Պաշնակցութեան զրաւած տեղը և կատարած գերը հայ իրականութեան մէջ:

Պաշնակցութիւնը, ըստ ոմանց, մի լիբերալ կուսակցութիւն է որ հայ կեանքումը կոչուած է շարունակելու Ստեփաննոս Նազարեանցի եւ Գրիգոր Արծրունու սկսած գործը. ըստ ուրիշների՝ նա թիւրքահայաստանի քաղաքական ազատութեան միայն նուիրուած մի խմբակցութիւն է. ուրիշներ ասում են՝ թէ նա պատկանում նաեւ ռուսահայերին, որի հասարակական-քաղաքական կեանքում նա նոյնպէս մեծ դեր ունի կատարելու ոմանք ասում են՝ թէ Պաշնակցութիւնը ընկերվարական կուսակցութիւն է, ուրիշներ պնդում են՝ թէ նրա ընկերվարութիւնը թիւրիմացութիւն է միայն: Բայց հայազգի մեծամասնութիւնը, թիւրքիայում, կովկասում և Ամերիկայում, են, համոզուած էր և է, որ Պաշնակցութիւն ինքը հայ ազգըն է, ուրիշ անուան տակ, որ Պաշնակցութեան յաջողութիւնը հայ ազգի յաջողութիւնն էր, որ Պաշնակցութիւնը ծառայում է իբրեւ միութեան օղակ

քաղաքական կենտրոնից զրկուած Հայ ազգի համար, որ իրան կապած ժողովրդի ամենատեսակ խաւերը, Հայ ազգը տանելու էր գէպի մի ընդհանուր նպատակալէտ: Պաշնակցութեան ամբողջ ծաւալումը և յարուցած ոգևորութիւնը այդ խոր համոզման մէջ պէտք է փնտռել:

Ունենալով այսպիսի բազմապիսի ստորոգելիներ, զնկով իրեն մի քանի իդէալներ, Պաշնակցութիւնը չէ կարողացել անշեղ կերպով հետեւել զբանցից որեւէ մէկին՝ նա դիմել է երբեմն գէպի մէկ և երբեմն գէպի միւս իդէալը կամ, աւելի ճիշտ, գէպի մի միջին ուղղութիւն, որ ոչ այս էր ոչ այն. նա եփրայիցիներին պէս թափառել է անապատում ետ ու առաջ, աջ ու ձախ, առանց երբեք հասնելու Աւետհաց երկրին, որի ինչ լինելը իրեն համար էլ պարզ չէր: Պաշնակցութիւնը գործնական և հետևողական լինելու փոխարէն ջանացած է գրաւել միայն ամբոխի համակրութիւնը:

Ահն անգամ, երբ հրապարակի վրայ մի որեւէ հոսանք ժողովրդականութիւն է վայելում, Պաշնակցութիւնը, նախանձից խաչուած, իսկոյն մէջտեղն է նետում, ուղում է կողմնակից երեւալ նրան և մինչև իսկ նրանից առաջ անցնել, առանց մտածելու թէ դա համաձայն է թէ ոչ իր նախկին ուղղութեան և իդէալի հետ. անհուսաօրիմ սիրահարների պէս նա շուտ շուտ փոխում է իր սիրուհիները:

Ռուսական յեղափոխութիւնը մի ծանր փորձութիւն եղաւ Պաշնակցութեան համար: Ինչպէս կարելի էր հանգիստ քնանալ, երբ ընկերվարականները ծափեր էին խլում հրապարակներում, պէտք էր սօ-

ցիալիստ լինելը: Իսկ արիւնով հերկած Հայաստանը: Է՛հ, հողը նրա գլխին, նա, ինչպէս ասում է ժողովրդական առածը, «անոռ» էր. նա երկար ժամանակ իրենցն էր դեռ, ինչ էլ ասէին ու անէին, պէտք էր հասնել սոսկների ետեւերից: Եւ Դաշնակցութիւնը որոշեց զառնալ կարմիր ընկերվարական, հայդուկի արիւնաթաթախ վերարկուի վրայ հագաւ ընկերվարականի պրոմոնձանը, և մէկ կողմը շարտելով իր հին սիրունին, որին մոխրների վրայ նստեցրել էր, նա փարեց նոր սիրունու պարանոցով:

Չէ՞ որ պէտք է «կայտառ խղճման» ունենալ կեանքումը յաջողելու համար:

Ահա թէ ինչ է յայտարարում մեր հին հայդուկը իր ընկերվարական սիրունու համրոյրների ազդեցութեան տակ:

«Աշխատւորութիւնը «համազգային» շահեր չունի...: «Ազգային»ը նրան այնքան է շահագրգռում, որքան որ սա նրա դասակարգային ու մարդկային զարգացման անհրաժեշտ է: «Ազգային»ը աշխատւոր դասակարգի համար «ազգային» կուլտուրայի ժողովրդականացումն է. այս է միակ շահը: Մասնաւորապէս հայ աշխատւորութիւնը համազգային քաղաքականութիւն և տեսակէտ չունի, աշխատւոր դասակարգը ոչ համաշխարհային, ոչ էլ համազգային շահեր ու տեսակէտներ ունի: Նա ոչինչ ընդհանուր չունի. ոչ բուրժուազիայի, ոչ էլ ազգի, այսինքն սրա տիրող դասակարգերի, դարձեալ բուրժուազիայի հոգեորականութեան և ազնուականութեան հետ...»*)

*) Աշխատւոր օրդան Հ. Յ. Դաշնակցութեան № 19

Եւ այս ասում է Դաշնակցութիւնը! Նա, որ մի քառորդ դար ուրիշ նպատակ չէ ունեցել, ուրիշ իգէալով չէ սգեորուել և ոգեորել, բայց եթէ հայ ժողովրդի «համազգային» քաղաքական ազատութեամբ:

Ի՞նչ կարող էր լինել մի ժողովրդի ապագան, որի զեկավարները այսքան անսկզբունք են, այսքան անհաստատ, այսքան զուրկ որեւէ որոշ նպատակակէտից:

Մի ժամանակ հայ եկեղեցական կալուածների քրաւման առիթով ամբողջ կովկասը փոթորկող, բովանդակ կովկասահայութիւնը դէպի ըմբոստացում մղող Դաշնակցութիւնը, Բագուում գէնքի ոյժով յանուն հայ ժողովրդի ազգային ճանքի**), գործադուներ խանգարող Դաշնակցութիւնը, այն Դաշնակցութիւնը, որը կազմած է միացնելու համար հայ ժողովրդի բոլոր տարրերը թիւրքահայերի քաղաքական ազատութեան շուրջը, որ տարւել է մինչև այժմ համազգային տիրապետութեան, ազգային կառավարութեան բուռն ցանկութեամբ, յանկարծ անցնում է սօցիալ գէմոկրատներին էլ ձախ և յայտարարում, որ ինքն ինքն ընդհանուր շահ չունի ազգի միւս ոչ «աշխատւորական» տարրերի հետ, ոչմի համազգային նպատակ, որ իր փնտռած միակ ազգային շահը ազգային կուլտուրայի ժողովրդականացումն է և այլն...:

Հայաստանի քաղաքական ազատութիւնը քամուն է տրւում. հայ ժողովրդի իրաւունքները իր հայրենիքի ժառին լսել անգամ չի ուզում, չկայ այլ-

*) Այդ մեզ ասել է պարծանքով մի յայտնի դաշնակցական 2էֆ մի դասախօսութեան ժամանակ:

ևս հայ ժողովրդի թւի աճման, նրա համատարր խտութեան խնդիրը, չկայ այլևս մեր այնքան երգուած և այնքան արիւնով ուռգուած Հայաստանը, դա պառաւած մայր է, իսկ մարդկանց սիրունիներ են հարկուոր: «Աշխատաւորները» հայրենիք չունին: Չկայ այլևս ընկերավարական դաշնակցականի համար հայ ժողովուրդը «մի և անբաժանելի», կան միայն եւ միայն դասակարգեր:

Դաշնակցութիւնը իր նոր օրգանովը սպառնում է, որ սրանից յետոյ այդ սկզբունքները նա պիտի իրագործէ մեր կեանքումը և ոչ թէ թողնէ մեռած տառ:

Բայց եթէ այդ այդպէս է, էլ ի՞նչ գործ կարող են ունենալ այդ կուսակցութեան մէջ թիւրքահայերը, մեզ համար ըստօրովին անհասկանալի է մնում: Միթէ անւան և թայֆայի հմայքը այնպէս պէտք է կուրացնի մարդկանց, որ նրանք մոռանան թէ ի՞նչքան շփոթ և վտանգաւոր դրութեան մէջ են դնում իրանց, երբ նետում են մի հոսանքի մէջ, որ նրանց, հակառակ իրենց կամքին, տանում է դէպի արեւելք, մինչ իրենք ուզում են գնալ դէպի արեւմուտք: Միթէ թիւրքահայ դաշնակցականները մոռացան արդէն թիւրհայաստանը, միթէ նրանց համար չկայ հայ ժողովեցի, en bloc և ոչ թէ միայն նրա մի մասի, քաղաքական ընդհանուր նպատակակէտը, միթէ, իբրև նորատեսակ բոլշևիկներ, թիւրքահայ դաշնակցականները պիտի յայտարարեն՝ թէ հայ աշխատաւոր-ի և «բուժուա»-ի միջև ոչինչ ընդհանուր բան չկայ և ջանան այդ տեսակէտը անցկացնել հայ կեանքումը, քանզի իրենց նրա արդէն իսկ մահամերձ կազմաւածքը:

Ոչ, պիտի պատասխանեն, այլ է ուսմահայ դաշնակցականը, այլ է թիւրքահայը, սոսկ ինչ որ ընկերավարական են, վերջինները ոչ:

Բայց միթէ հնարաւոր է այդ տեսակ այլանդակ միաւորութիւն: Միթէ միևնոյն ծրագիր, միևնոյն անուն միևնոյն կազմակերպութիւն, միևնոյն շէֆեր ունեցող մի խմբակցութեան զանազան մասերը կարող են իրարից տարբեր ձգտումներ ունենալ, տարբեր բան անել: Թիւրքահայ դաշնակցականը, որ ամեն օր կարգում է իր կուսակցութեան օրգանները, հրատարակութիւնները, սնոււմ է նրա զբաղանքութեամբ, լսում է նրա պրօպագանդիստներին, մասնակցում է ժողովների, լսում է «գոսակարգային անհրաժեշտ պայքարի» և հակազդայնագանութեան քարոզը անկարելի է որ նա, չլինի նոյն իսկ տգէտ և միամիտ թիւրքահայ պատանեկութիւնը, թիւրքահայաստանում չփորձէ մղել միևնոյն «անհաշտ» պայքարը, չհրապուրուի համազգային գործակցութիւնից և նպատակի միութիւնից, որ այնքան անհրաժեշտ է թիւրքահայութեան համար, ինչքան տահգին՝ են նրա կորուստները, բազմաթիւ և ուժեղ՝ թշնամիները, և չախագանց ծանր նրա առաջ դրուած գործը:

Եթէ Դաշնակցութիւնը անկեղծօրէն դառնար ընկերավարական, եթէ նա իրապէս վտարէր իր շարքերից «մանր ու խոշոր բուրժուադիայ»-ի «բուրժուական ինտելիգենտներ»-ին, համակիրներ»-ին, «յարողներ»-ին կ'ընէր: Ինչպէս դր ինքը յայտարարում է*, եթէ նա վերածւէր մաքուր և հետևողական ընկերավարական կուսակցութեան, մենք ոչ թէ դժգոհ չէինք մնալու Դաշնակցութեան այդ կերպարանափոխութիւնից,

այլ մեծապէս ուրախ կը լինէինք, համոզւած լինելով, որ այդ «մանր ու խոշոր բուրժուաները, բուրժուական խնտելի գեներները, համակրողներ և յարողները», որոնք կազմում են իր շարքերում 90 տոկոսը, դուրս գալով այդ կուսակցութիւնից, կը կազմէին մի ազգայնական կենտրոնական կուսակցութիւնը կը ձեւաւորէին հայ ազգի քաղաքական ողնաշարը: Բայց դժբաղդութիւն այն է, որ դաշ. ընկերավարութիւնը նոյնքան անհարազատ է, ինչքան իր ազգայնականութիւնը: Դաշնակցութեան համար ընկերավարութիւնը երբեք չպիտի դառնայ ամբողջական իդէալ և հետեւողական սկզբունք, նա գաղափարի մաքրութեան և կուսակցական բիւրեղացումին չպիտի դոնէ խայտառդէտ բայց մեծածիւր, մեծաշառաչ, փող ու քուէ տուող մասսան, նա, հայած վայրկեանի փչող հովերին, այսօր պիտի դառնի համազգայնական, վաղը այլամերժ դասակարգային գաղափար, երկուսն էլ իրարմով աղճատելով ու չէզոքացնելով, առանց վճռապէս լինելու այս կամ այն: Եւ այդպէս իր գոյութիւնը պիտի պահէ հայ իրականութեան մէջ այն գորշ խառնակոյտը, որի բոլոր ստեղծագործութիւնները լինելու են գորշ և խառնաշփոթ: Զուտ, հետեւողական, ուժեղ հայ ազգայնականութիւնը մեծ դեր ունի կատարելիք հայ իրականութեան մէջ, նմանապէս անկեղծ և իր սահմաններում անփոփոխ ընկերավարութիւնը՝ մեզ վրէնասակար չլինելուց բացի՝ կարող է օգտակար լինել բայց Դաշնակցութիւնը, իրար խառնելով այս երկուսը, չ'ընթացնում է նրանց երկուսի արտադրելիք օգուտները և մէջտեղը մնում է միայն չարիք: Մընում է մի անհետեւողական ազգայնականութիւն, որ

ընկերավարական-համազգայնական մտքերի հետ կողք կողքի ապրելուց չափազանց ուժասպառ, հոգեզուրկ եղած է. դա անոյժ, անկենսունակ, կեանքից ու գործունէութիւնից զուրկ մի ազգայնականութիւն է, որ չէ տաքացնում ոչ մէկի սիրտը, որ գնում է ևս ու առաջ վարանոք քայլերով, որ ոչնչով չէ նպաստում հայ ժողովրդի միութեան և ուժեղացման, այլ իր գոյութեամբը զրգուում է մեր թշնամիներին, իսկ իր անգորութեամբ և ծուլութեամբ արօրում է մեզ նրանց գրոհների տակ: Մօտ երեսուն տարի կը լինի, որ Դաշնակցութիւնը համազգային նպատակներ է դրել իրեն, բայց մինչև այսօր նա չէ ձգտել զէպի միութիւն և ազգային բովանդակ ոյժերի խելացի համաձուլում, նա միշտ մնացել է մեկուսի, անհաշտ, և աւելի պառակտել և աւարացրել է քան ուժեղացրել: Սա ամենեւին զարմանալի չէ և բոլորում է այն երկւութիւնից, որ Դաշնակցութիւնը պարունակում է իր մէջ — ընկերավարութիւն և համազգայնականութիւն, «անհաշտ» պայքար և դասակարգերի միութիւն յանուն ազգային ընդհանուր շահերի:

Եւ ինչպէս որ Դաշնակցութեան խառնուած ազգայնականութիւնը զի գոհացնում հայ ժողովրդի պահանջը և միայն ֆլաա է արտադրում, այնպէս էլ նրա խառնուած ընկերավարութիւնը չի գոհացնում ամենեւին ընկերավարականներին և հաւատարմապէս ֆլաատակար է յայտարարւում: Սա արդար պատիժ է բոլոր այն սարեակների համար, որ ուզում են միաժամանակ գեղձանիկի երգը երգել, բայց՝ չ'աջողուելուց բացի՝ կորցնում են և իրենց նախկին բնական երգեցողութեան շնորհը և անախորժ դառնում բոլոր ակաւնների համար:

Արդեօք թիւրքահայ դաշնակցականները կը մըրօնեն այն տարօրինակ հակասութիւնը, որի մէջ հեազհետէ աւելի խոր են մխրճուում նրանք, նոր սիրունները ետեւից վազող իրենց առաջնորդներին հետեւելով և թիւրքահայութեան ծովացած արիւն ու արցունքը, նրա բաղձանքները, նրա ապագան թաղելով կեղծ, արուեստական ընկերվարութեան դաւադիր ճահճին մէջ. արդեօք մէջտեղից կը վերացուի ազգայնական թիւրքահայութեան և ընկերվարական ուսումնայութեան այլանդակ սխաւորումը միմիակ կուսակցութեան մէջ:

Դրա պատասխանը մենք չենք, որ պիտի տանք: Մեր ալս յօդուածը վերջացնելու վրայ էինք, երբ աւիթ ունեցանք կարդալու «Հորիզոն»-ի օգոստ. 5-ի համարները մէջ Ա. Ահարօնեանի մի երկար գովասանական յօդուածը, որ դրել է ազգերի ազատութեան մասին և վերջացրել այսպէս. «Նախ՝ ազատ և ինքնիշխան Հայրենիք...»:

Եկէք ու բան հասկացէք!:

«Աշխատաւոր» և «Հորիզոն», Վ. Տէր-Գրիգորեան և Ահարօնեան, հակազգայնականութիւն. — և ազգայնականութիւն ահա թէ ի՞նչ է Դաշնակցութիւնը:

«ՎԱՐՇԱԻԻԱՆԿԱ» ԵՒ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒՄ

Մինչդեռ մի կողմից միացեալ կառավարութիւն կազմող տարրերի մէջ այսպիսի բանակօրէններ էին լինում, միւս կողմից Խորհրդային իշխանութիւն կազմելու ընտրութիւններն

էին կատարւում թիկունքում և ճակատում, եւ կատարւած ընտրութեան հետեանքը՝ «Վարշաւիանկա» կոչւած յեղափոխական երգով էին զորդացնում, — երկրորդ կողմից թշնամու արձակած թնդանօթային ումբերն քաղաքի կենդրոնական տեղերի վրայ ընկնելով՝ ահ ու սարսափ էին տարածում ժողովրդի վրայ: —

Քաղաքի ումբակոծութիւնները՝ աւելի ու ժեղն ու ահաբեկիչը օգոստոսի 26-ին Ն. տ տեղի ունեցածն էր. Օրը կիրակի էր եւ ժամը ճիշտ 12: — Հայոց մայր եկեղեցին լիքն էր ազօթաւորների բազմութեամբ:

Իսկ քաղաքային ժողովարանի շինութեան մէջ, — որին մարդիկ Բագլի Ամօնի էին անւանում, — 300 անդամներից բաղկացած Խորհրդային նոր իշխանութիւնը, իր նոր մինիստրներով, առաջին հանդիսաւոր նիստն էր գումարել՝ հանդիսաւորների հոծ բազմաթիւ ներկայութեամբ:

Յանկարծ մի ումբ հայոց եկեղեցու դանդատան մի մասը քանդելով՝ ահագին սարսափ եւ վախառուն ու իրարանցում առաջ բերեցաւ ազօթաւորների մէջ: — Երկրորդ ումբը՝ Միքայելեան կոչւած կենդարոնական մեծ փողոցի վրայ ընկնելով՝ մազազիններից մէկում մեծ հրդեհ առաջացրեց:

Երբորդ ուսմբը Սմօլնի վրայ ընկնելով՝ ժողովին նախագահող Սաքօ Սահակեանի ճառը բերնումը կիսատ թողեց. ժողովականներից մի քանիսին էլ վիրաւորեց ու սպանեց:—

Եւ ահա այդ օրւանից սկսեալ՝ յուսահատութիւնը տիրեց ոչ միայն հասարակ մահկանացուներին, այլ նա եւ քաղաքական ճառեր արտասանողներին, եւ նոյն իսկ կարմիր բանակի ղեկավարներից շատ շատերին, որոնք այժմ սկսեցին տրտնջալ, որ Մարտիրոս Յարութիւնեանի եւ Միքայէլ Արզումանեանի բերած նամակը անուշադրութեան մատնւեց:*)

*) Եւր տաճիկ զօրքերն Գանձակից զէպի Բագու շարժւեցին՝ Թիֆլիսի Ազգային Խորհրդի կողմից և նրա նամակով Բագու ուղեւորեցին յիշեալ պարոնները մէկ տաճիկ և երկու Ալրբէջանի սպաների ուղեկցութեամբ: Ազգային Խորհուրդը յիշեալ պարոններին յանձնարարում էր համոզելու Բագուի հայ քաղաքական գործիչներին, որ «Հայ-Տաճիկական» դաշնագրի XI յօդւածի տրամադրութեան համաձայն, նրանք հեռացնեն հայ զօրամասերն մեծամասնականներից, և թոյլ տալ որ տաճիկները Բագուն Աղբրեջանական կառավարութեանը յանձնեն:—

Մարտիրոսեանն ու Արզումանեանը՝ տաճիկ և պարսիկ ուղեկիցներին առժամանակ Գանձակ թողնելով՝ իրանք հասան Բիւրդամիւր, ուր կանգնած էր կարմիր բանակը: Ազգային Խորհրդի նամակը նրանք յանձնեցին Համազասպին հասցնելու ում հարկն է:

Ժողովրդեան տաքնապը աւելանում էր այն օրերին և ժամերին, — երբեմն գիշերները, երբ թշնամին քայլ առ քայլ մօտենում էր քաղաքին և կարմիր բանակն ու Անգլիացիք զօրեղ կերպով դիմադրում էին:—

Ռումբերի պայթիւնը, պուլիմօսների ճարճափռնը և հրացանների համազարկերը երկու կողմից՝ աստիճանաբար մօտիկ տեղերից էին լսուում: Ճակատի տարածութիւնը, որ սկզբում 32 վերստ էր, հետզհետէ սեղմւելով 3-4 վերստի իջաւ, որովհետեւ թշնամին իր հեռւոր, բայց գերիշխող, ընտիր զիւքերից իջնելով օղակում էր քաղաքը:

Լուեց, և յետոյ ստուգւեց, որ Ազգային Խորհրդի և Դաշնակցութեան կենդրոնական կոմիտէտի անդամներն՝ իրանց գործերն, թղթերն՝ և իրանց տների արժէքաւոր իրեղէններն նաւերն են փոխադրում:—

Ասում են որ Համազասպը նամակը յանձնել է Շահումեանին, հետը Բագու տանելու և տեղւոյն Ազգային Խորհրդի պատասխանը Մարտիրոսեանին և Արզումանեանին հաղորդելու:—

Մենք չկարողացանք ստուգել թէ՛ Շահումեանը յանձնեց արդեօք թէ՛ ոչ նամակը: Այսօրանս պարզւեց, որ Բագուի Ազգային Խորհրդից վերոյիշեալ պարոնները՝ որ և է պատասխան չստանալով ձեռնուռայն յետ դարձան Թիֆլիս:

Ստուգւեց նոյնպէս, որ նաւամտայնների և նաւերի վրայ իրաւասութիւն ունեցող դաշնակցական ջոջը՝ իր ազգականներին խորհուրդ է տալիս՝ կարելին փութով հեռանալ քաղաքից։*)

ՀԱՋԻՆՍԿՈՒ ՆԱՄԱԿԸ

Այս ծանր օրերից մի քանի օր առաջ՝ Ալի Մարգան բէգ Թօփչիբաշովը՝ մի մասնաւոր նամակ է գրում իր իրաւաբան ընկեր Սարգիս Ղազարեանին և բարեկամական խորհուրդ է տալիս նրան որ, իբրև Ազգային Խորհրդի անդամ, աշխատի իր ազգեցութիւնը գործ դնել քաղաքը առանց կռիւ յանձնելու աւելորդ և աննպատակ արիւնհեղութիւնից և բարդութիւնից խուսափած լինելու համար։

Մի և նոյն իմաստով Աղբրէջանի արտա-

*) Մի այլ դաշնակցական ջոջ՝ երկու շաբաթ առաջ ինձ ասում էր, որ ինքը Ազգային Խորհրդի յանձնարարութեամբ՝ մի քանի օրով էնդէլի է գնալու։ Եւ այն գնալն էր, որ գնաց, ոչ թէ միայնակ, այլ ընտանիքով և տանը ունեցած արժէքաւոր իրեղէններով։ «Աղբրէջան» թերթը (№ 5) յայտնում է որ միացեալ իշխանութեան և դաշնակցական կոմիտէտի նախանշելու դէպքի համար՝ 3 շաբաթ առաջ նաւեր էին պատրաստւած։

քին գործերի մինիստր Հաջինսկին է գրում Գանձակից Ազգային Խորհրդին։

Թօփչիբաշովի նամակը մենք չունինք, իսկ Հաջինսկունը՝ արտատպում ենք «Արև»-ից։*)

«Յօգուտ Բագրի հարցի խաղաղ լուծման, այլ և գլխաւորապէս հայ թրքական ընդհարման առաջն աւնելու նկատաւնեքով ես Ձեր անունով իր ժամանակին մի նամակ եմ ուղարկել։ Նամակաբերը հաղորդեց ինձ Ձեր բանաւոր պատասխանը, որ միւս օրը Ձեր պատւիրակները կը լինեն շաբուս։ Մի ուրիշ նամակ — առաջարկութիւն Ձեզ ուղարկել է տաճկական գլխաւոր հրամանատարը։ Բայց մինչև հիմա էլ պատասխան չունեմ։ Պատճառները չգիտեմ։ Չգիտեմ ինչով է առաջնորդում կոմիտէն և ինչի վրայ է յոյս դնում։ Բայց իմ խղճի պարաքը թելադրում է ինձ գործ դնել բոլոր ջանքերը և ասել հետեւեալը — Ինչ էլ որ լինի՝ Բագուն դէտք է գրաւի։ Ոչ մի ոյժ, լինի դա անգլիական, բօլշևիստական, մենշևիստական և այլն՝ չի կարող օգնել։ Ինձ՝ որպէս Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններից մէկի ներկայացուցչի, որպէս Բագեցու՝ հետաքրքրուում է ոչ միայն այդ հարցը, այլ հայերի և մուսուլմանների փոխ-

յարաբերութիւնների հարցը: Բոլոր մնացածներն Անդրկովկասի համար անցողական տարրեր են: Ժամանակ է սթապւելու: Դեռ ժամանակ և հնարաւորութիւն կայ հայ թրքական յարաբերութիւններն ուղղել դէպի այն հունը՝ որով նրանք շնականօրէն պիտի հոսեն: Դեռ հնարաւորութիւն կայ հրդեհը կանգնեցնելու: Չէ որ Ազրբէջանի այն հայկական կէտերն, որոնք զաղարեցրել են արնահեղութիւնները և բարձրացրել սպիտակ դրօշակ՝ ապրում են և օգտուում լիակատար անձեռնմխելիութեամբ: Գանձակը, Գեօկչայի, Արէշի և այլ գաւառներէ բոլոր գաղթականներին իրենց հարազատ տեղերը վերադարձնելն զրան ապացոյց են հանդիսանում:

Ես խնդրում եմ Ձեզ ոչ թէ իբրեւ թոյլ, այլ սեպհական կարողութեան լիակատար գիտակցութեամբ՝ հասկանալ որ Ձեր կողմից թուրքերի դէմ բռնի ու թշնամական գործողութիւնների շարունակելը՝ Ձեր շահերին չի համապատասխանում: Ես խնդրում եմ Ձեզ հաւատալ, որ սպիտակ դրօշակ բարձրացնելը Ձեզ կըտայ անձեռնմխելիութեան և իրաւահաւասարութեան կատարեալ երաշխիքը: Թուրքերի փոքր ինչ առաջ դադարած կոտորածը, հասած տեղեկութիւնների համաձայն, վերսկսւել է: Նրանց

կոտորում են դէպի Սուրախանի, Ռումանի, Սաբունչի և այլն կայարանը տանող ճանապարհների վրայ:

Ես կատարեցի իմ պատմական պարաքը: Մնացածը Ձեզնից է կախած: Ներեցէք ինձ նամակիս սրտաբաց տոնի համար և ընդունեցէք իմ լիակատար յարգանքների հաւաստիքները:*)

Արտաքին գործերի նախարար՝

Մ. Հաջինսկի

*) Այդ յօդածի տակի ծանօթութիւնից երևում է, որ սրանից առաջ՝ մի այլ նամակ էլ է գրած եղել Հաջինսկին, որը սակայն Ազգային Խորհուրդը չէ բութիսկ այս նամակի առթիւ՝ Խորհրդի մէջ տեղի ունեցած խորհրդակցութեան ժամանակ մեծամասնութիւնը հակառակ է արտայայտւել Հաջինսկու առաջարկութեանը, գլխաւորապէս այն պատճառաւորութեամբ, որ Ազգային Խորհուրդը իրաւասու չէ անջատ բանակցութիւն սկսելու, իսկ եթէ սկսեց, — դիկտատուրան իրաւունք կունենայ վրէժխնդիր լինելու Հայերից, որոնք այսպիսով, երկու կրակի մէջ ընկած կը լինին: Փոքրամասնութիւնը առաջարկել է նախապէս բանակցել դիկտատուրայի հետ և ապա որոշում կայացնել Հաջինսկու նամակի մասին: Սակայն այն առաջարկն էլ չէ անցել: — Այսպիսով Հաջինսկուն պատասխան չէ տրւած:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Որովհետեւ Հաջինսկու համակը՝ արդիւնք չունեցաւ, ուստի թշնամին պաշտօնական բանակցութեան մէջ մտաւ:

Մի օր Գերմաներէն հետեւալ գրութիւնն ստացւեց Ազգային Խորհրդի անունով՝ ստորագրութեամբ գերմանական Օրեր—Լէյտենանդ Պարակվինի:

«Բազուի հանգէպ գանւած գերմանական շտապից, որպէս նրա մեծաւորը, ես գալիս եմ բանալցել՝ քաղաքի առանց կուրի յանձնելու հնարաւորութեան մասին:

Մեր անկեղծ ցանկութիւնն է որ աւելորդ արիւնհեղութիւն չլինի:— Մեզ յայտնի է, որ Հայերդ առձիկներին ատում էք: Դրա համար մենք գերմանացիներս եկանք, որպէս զի Ձեզ վստահացնենք, որ եթէ դուք Բազուն կը յանձնէք, — ձեր դէմ ոչ մի անարդար և չար գործողութիւն չի կատարուի: Հայերի կեանքը, գոյքը և ազատութիւնը անձեռնմխելի կմնայ: Ձեր զէնքերը ձեր ձեռքում կմնան, եթէ որ քաղաքում որ և է անկարգութիւն չյառաջացնէք:

Մենք շնորհակալ ենք Հայերից, որ նրանք ժամանակին նախազգուշացրին և Բազուից հեռանալու հնարաւորութիւն աւին մեր հպա-

տակներին, — պ. Պեպլէին և նրա մօտ եղողներին, այն ժամանակ երբ նրանց կեանքին այդտեղ վտանգ էր սպառնում: Ուստի մենք մեզ պարտաւոր ենք զգում ձեզ օգնելու: -

Արդ՝ եթէ որ այդ նաւթային քաղաքը չկամեցաք անփնտս և առանց կուրի յանձնելու՝ մեզ ամէնքիս նրանից օգտւելու համար՝ այն ժամանակ պէտք է կուենք:

Հայերի կեանքը ու գոյքը պիտի փշանայ: Եւ կը փշանայ:

Բայց դիացած եղիք, որ այդպիսով դուք ոչ հայկական քաղաքականութիւն կանէք, ոչ էլ ռուսական, այլ միմիայն անգլիական:

Հայոց Հասարակապետութիւնը այս բանն հասկացաւ և Գերմանիայի հետ բարեկամական յարաբերութեան ձեռնարկեց:

Գերմանիան Տաճկաստանի համաձայնութիւնն արդէն ստացել է, որ այնտեղից այս կողմերն փախչող հայերն անարգել վերադառնան իրանց հայրենիքը:

Մենք ձեզանից միայն այս ենք պահանջում:

1. Բազուն առանց քանդելու և աւերելու մեզ յանձնելու և մեզ թոյլ տալու, որ նրա նաւթից օգտուենք:

2. Հաշտութիւն և բարեկամութիւն:

Դրա փոխարէն մենք ձեզ խոստանում ենք,

1. Որ Բազում թուրք զօրքեր չը մանին, և եթէ դուք ցանկանում էք Բազւի բոլոր ճանապարհներն և անցքերն կարող են բռնել Գերմանական պահապան զօրքերով:

2. Քաղաքի բոլոր բնակիչները կեանքը, գոյքը և ազատութիւնը անձեռմխելի կը մնան:

3. Քաղաքի ութսկոծութեանը վերջ կտրւի:

4. Մեր փակած ջրանցքի ճանապարհը իսկոյն և եթ կը բացւի:

Մենք ձեզ խնդրում ենք զրաբերիս միջոցաւ պատասխանել թէ երբ մենք կարող կը լինինք ձեզ հետ տեսնել Խրդալանի և Բալաշարի մէջ եղած չէզօք մի վայրում և մեր առաջարկած պայմանների մասին բանակցելու: Մեր կողմից կուգան 3 գերմանական և 3 տաճիկ սպաներ առանց որ և է պահապանի:

Մենք շատ գոհ կը մնայինք ձեզանից, եթէ մերոնց դիմաւորէին այնպիսի հայեր և ոսներ, որոնք Գերմաներէն և Տաճիկերէն լիմանային խօսել:

Եթէ որ մեր առաջարկութիւնը մերժեցիք, — այդ դէպքում բոլոր պատասխանատուութիւնը ձեզ վրայ է ընկնում: Որովհետեւ զրանով ապացուցած կը լինիք, որ հակառակ Հայոց Հասարակապետութեան մտադրութեանը՝ դուք, Սյզլի-

այի հրամանով, ուզումէք հայկական և ուսական արիւն վոթել»:

ՏԱԶԿԱՅ ՇՏԱԲԻ ՆԱՄԱԿԸ

Պարակլինի վերոյիշեալ նամակի հետ՝ մի այլ նամակ էլ տաճկաց շտաբի մեծաւորն էր ուղարկել Հայոց Ազգային Խորհրդին:

Ահա թարգմանութիւնը և այդ նամակի, որ լրացումն և պարզաբանութիւն է նախկինի:

«Որպէս զի թուրքերի և Հայերի մէջ առօգուտ արիւնհեղութեան չլինի՝ յանուն մարդկութեան՝ հետեւեալ պայմաններն եմ ձեզ առաջարկում:

Երկար տարիներ Հայերի և թուրքերի մէջ եղած որդիական և հայրական հին բարեկամութիւնը նորոգած կը լինիք, եթէ որ առանց արուհեղութեան Բազուն յանձնէք:

Այն ժամանակ կը վայելէք մեր անվերջ շնորհքն ու բարութիւնը:—

Վստահ եղէք, որ հայերի հետ մենք աւելի լաւ կը վարենք: Ոչ ոք ձեռք չի տալ ձեր իրաւունքներին, ձեր գոյքին ու ձեր կեանքին:— Գուք մեզանից մարդավարի վարժունք կը զըռնէք:—

Միանգամայն ձեզ ապահովելու համար՝ քաղաքի հայկական թաղերն մենք կընդունենք զինւորական պահապանների, — սպաների և պահակների: հսկողութեան առիկ:

Դաշնակիցները այսինքն՝ Գերմանիան, Աւստրիան — Հունգարիան և Տաճկաստանը ցանկանում են Հայերին հետ բարեկամ լինել և բարեկամական յարաբերութիւն ունենալ: — Որպէս զի դուք այս մասին կասկած չունենաք, հետեւեալ օրինակը յիշեմ: Ձեզ արդէն յայտնի է որ Դաշնակիցների և Երևանի Հայոց հասարակապետութեան մէջ քաղաքական բարեկամական կեանք գոյութիւն ունի: — Ուստի ընդունեցէք մեր անկեղծ խօսքըն և պայմանները, որոյ առաջին պարբերութիւնը քաղաքի յանձնելուն է վերաբերում: — Եթէ մեր պայմանները կընդունէք, ուղարկեցէք ձեր պատգամաւորներին բանակցելու մեր վեց սպաների հետ Խրդալանի և Բելաշարիի մէջտեղում: Եթէ ցանկանում էք ձեր պատգամաւորների հետ կարող էք Բաղւի Շվետական հիւպատոսին ևս ուղարկել: Իսկ եթէ չընդունէք մեր այս մարդասիրական սիրալիր առաջարկութիւնները, — այն ժամանակ թող Աստուած մեզ պատասխանատու համարէ թափւելիք արեան և ընտանիքների քայքայման համար: — Այնուհետև ամենաեռակ

բարոյական և նիւթական պատասխանատու թիւնը կընկնի Հայերի վրայ, և մասնաւանդ ձեր Ազգային Խորհրդի վրայ: — Եւ այնուհետև տկայտանի կը լինի, որ Հայերը ոչ ազգային և ոչ էլ քաղաքական նպատակի չեն ծառայում, այլ միմիայն Անգլիական քաղաքականութեանն են օգնում:

Կատարեալ յարգանքով և սիրով մնում,
(Ստրասբուրգիւն).

ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ:

Այս նամակներին Ազգային Խորհուրդի նախագահ Աբրահամ Գիւլիսանդանեանը հետեւալ պատասխանը տուց:

„Վերջին ժամանկներս մենք ստացանք ձեզանից նամակներ քաղաքը առանց կռիւ յանձնելու՝ հաւաստիացնելով որ այդ դէպքում քաղաքի բոլոր բնակիչներին և մասնաւորապէս հայերին, կեանքն ու գոյքը ապահոված կը լինի:

Մենք բնաւ չենք կասկածել, որ քաղաքի խաղաղ բնակիչներից ամէն ազգի կեանքն ու գոյքը թշնամին պիտի ապահովէ, և վստահ ենք որ ձեր գործերը այս դէպքում չեն խանգարել պատերազմում ընդունւած այս ընդհանուր կանոնը: — Ուստի և մեզ համար անբացատրելի

է ձեր սպառնալիքը ջնջելու Հայ բնակչութիւնը, մինչդեռ պատերազմի կանոններով, քաղաքի բոլոր ազգաբնակչութիւնը առանց բացառութեան իրաւունք ունի թշնամու պահպանութեանը, այլ ոչ նրա մի մասը միայն:

Մեզ համար անհասկանալի է նմանապէս ձեր մշտական դիմումը Հայերին: Անկարելի է որ դուք չիմանաք, որ դուք պատերազմ մղումէք Ռուսիայի դէմ յանձին տեղական ուսւ իշխանութեան, և թէ՛ ներկայ տարւոյ Ապրիլ ամսից Հայոց Ազգային Խորհուրդը զինւորական զօրամասեր չունի, իսկ քաղաքի Հայ ազգաբնակչութիւնը, միւս ազգաբնակչութեան հետ միասին, իր քաղաքացիական պարտքէ-կատարում:—

Վերաբերութեամբ ձեր այն ցուցմանը (պ. Հաջինսկու նամակին) թէ Հայերը մահմետականներին նեղացնում են, — հաւատացած եղէք որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը և բոլոր հայկական քաղաքական և հասարակական կազմակերպութիւնները միանգամայն անկեղծօրէն ցանկանում են տեղական մահմետականների հետ կատարեալ բարեկամութեամբ ապրել, և միշտ դատաւարտում են մահմետականների վրայ եղած բռնութիւնը, և բացարձակօրէն կուել են դրա դէմ: Շատ ժամանակ չէ

անցել որ Ազգային Խորհուրդը դիմելով իշխանութեանը՝ խնդրեց ամենախիստ միջոցներով կուել եղած բռնութիւնների դէմ: (*)

Միաժամանակ մենք խստիւ բողոքում ենք այն անճիշտ խօսքի դէմ, որ կայ նամակի ուսերէն թարգմանութեան մէջ իբրեւ թէ Հայերը «ատելութիւն ունին թուրքերի դէմ»:— Մենք հանդիսաւոր կերպով յայտարարում ենք, որ ոչինք ատելութիւն չունենք դէպի թուրքերը և առհասարակ դէպի մահմետականութիւնը:— Մենք միշտ որոշել ենք կառավարիչ շրջանների քաղաքական արամադրութիւնները՝ ազգի իրան տրամադրութիւնից:

Ձեր սպառնալիքը Բագուի հայ ազգաբնակչութիւնը ջնջելու, — պատերազմական սովորութիւնների մէջ չլւաւծ մի ակա է, որի դէմ մենք բացարձակօրէն բողոքում ենք ամբողջ լուսաւոր աշխարհի առաջ:—

Եւ, արդարեւ, պ. Գիւլխանդանեանը մի այդպիսի բողոքագիր ներկայացրեց Եւրոպայի կենդրոնական իշխանութեան Բագուի հիւպա-

*) Արդարեւ Ազգային Խորհուրդը մի այդպիսի բողոքով դիմել է կարմիր բանակի գլխաւոր հրամանատարին և Ցեառօ-Կասպիի դիկտատուրային (տե՛ս «Вперед» դաշնակցական ուսական օրգանը 1918 թ. № 33):

առաներին, խնդրելով որ նրանք այդ բոլորը հասցնեն ի լուր իրանց կառավարութիւններին։

ՄՈՒՐՍԷԼԻ ՌԻԼՏԻՄԱՏՈՒՄԸ

Տեսնելով Բագւի ղեկավարութիւնը և Հայոց Ազգային Խորհրդի անբաւարար պատասխանը՝ Օսմանեան բանակի գլխաւոր հրամանատար Մուրսէլ փաշան հետեւալ ուղարկատուով ուղղեց երկու ծրարով՝ մէկը կարմիր բանակի հրամանատարին, — զնդապետ Աւետիսեանին, միւսը Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահին.

Առաջ ենք բերում այստեղ այս փաստաթղթի թարգմանութիւնը։

Ձեզ, ի հարկէ, յայտնի է, որ Բագւի գէմ գործում է Օսմանեան զօրքը։ Եթէ դուք համաձայնէք քաղաքը յանձնել առանց կռիւի, այդ դէպքում թոյլ կը տրւի և կապահովի Ձեր երթն անարգել կերպով Բագւից Հայաստան, եթէ, իհարկէ, դուք նոյնպէս կը ցանկանաք։ Իսկ եթէ քաղաքը չյանձնուի, նա յամենայն դէպս պիտի վերցնուի, բայց այն ժամանակ թափած արիւնի և առաջացած վնասների ամբողջ պատասխանատուութիւնը կընկնի ձեզ վրայ։ Եթէ դուք համաձայն էք քաղաքը յանձնել, խնդրում եմ ձեզ անյապաղ պատասխանել ձեր ներկայացուցչի միջոցով։

Ստորագրութիւն.

Ընթերցողը տեսնում է, որ Մուրսէլի թղթում Դաշնակցութեան մասին խօսք կամ տէնարկ անգամ չկայ, և թուղթը նրա հասցէին չէ ուղղած։ Սակայն Դաշնակցութիւնը իր սովորական ցուցամուտութեամբ, վերկացաւ իր օրգանում հետեւալ «պատասխանը» հրատարակեց՝ «Այդ առաջարկութեան առթիւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կօմիտէն որոշել է, — ոչ մի բանակցութեան մէջ չմտնել տաճկական զօրքի հրամանատարի հետ և շարունակել սկսած պատերազմը մինչև վերջը, և թողնել անհեռանք վերի բերած առաջարկը» —

— «Այսպիսի որոշումն են կայացրել, — շարունակում է Դաշնակցութեան կօմիտէն, — Բագւի այժմեան իշխանութիւնը — Յենարօ — Կասպի Դիկլատուրան և ժամանակաւոր գործադիր կօմիտէի նախագահութիւնը»։ —

«— Նման որոշում է կայացրել նա և Բագւի Ազգային ժողովը։»*)

ԻՍԻՏՈՐ ՌԱՄԻՇԻԼԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Այդ միջոցին Վրաստանի ներքին գործոց մինիստր Ռամիշիլին կարեկցարար միջամտեց, ուստի և նախապէս Հայոց Ազգային Խորհրդի

*) «Արև» 1918 թ. № 155

համաձայնութիւնն ստանալով՝ զիմեց Ազրբէյ-
ջանի կառավարութեանը: Սակայն վերջինս
իր նախկին լեզուն փոխած՝ հետեւեալ պատաս-
խան էր տուել, որ Ռումիշլիին հաղորդեց
Բագլի գիւտատուրային սեպտեմբեր 5 թւակիր
(նոր տոմար) անթել հեռագրով: «Հաղորդում
եմ Ազրբէյջանի կառավարութեան ներկայացու-
ցիչներ Զափարովի և Մելիք—Ասլանովի ինձ
յայտնած միջնորդութեան պայմանները,
որոնց համաձայն է տաճկական գլխաւոր հրա-
մանատարութիւնը:

1§ Անպայման ճանաչել Ազրբէյջանի կա-
ռավարութիւնը:

2. Քաղաքի, գործարանների և բոլոր պե-
տական ու հասարակական սեփականութիւնների
անվնաս յանձնումը:

3. Բոլոր զէնքերի յանձնումը:

4. Ազրբէյջանի կառավարութիւնն իր կող-
մից երաշխաւորում է քաղաքացիների սեփա-
կանութիւնը և անձի անձեռամխելիութիւնը.
բոլոր ցանկացողներին թոյլ է տրւում քաղա-
քից հեռանալ:

Այս պայմանների քննութիւնն առնելուց յե-
տոյ, խնդրում եմ, շուտով ինձ հաղորդէք ձեր
կարծիքը, թէ պատւիրակութիւնը կարո՞ղ է

Բագու գալ, թէ ոչ: Սպասում է պատասխանի՝
ե՞րբ կարող եմ ապարատի մօտ գալ և ան-
ձամբ բանակցութիւններ վարել»:

Իսիդոր Ռաւիշիլի:

Օսմանեան բանակի գլխաւոր հրամանա-
տարի ուղարկատուին թշնամու թուլութեան և
անգորութեան ապացոյց համարելով՝ Բագլի
տեղական իշխանութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցու-
թիւն՝ սկսեցին իրանց կարմիր բանակը ոգեւո-
րել իրանց պոռոտախօս կոչերով, իրանց բա-
նաստեղծական, ճարտասանական զառանցանք-
ներով, որոց մէջ շատ աչքի էր ընկնում մա-
նաւանդ «Արե»-ի աշխատակից, ոմն Թանատոսի
յօդւածներն:

Ոչ որ չկամեցաւ հասկանալ, որ եթէ թշնամին
քաղաքը չէ ութակոծում, այդ նրանից է, որ
չէ կամենում Ազրբէյջանի հասարակապետութե-
ան սեպականութիւնը կազմող «գեղեցիկ եւ
հարուստ խղափը» քարուքանդ անել, փչացնել,
ինչպէս որ կարմիր բանակի գլխաւոր հրամա-
նատարին ուղղած թղթումը շեշտուած էն ընդ-
գծածս այս երեք բառերն:

Սակայն այսպիսի հեռուորութիւն այդ բա-
ներից չկարողացան կամ չկամեցան հանել մար-
դիկ, և զօռ տւին իրանց ընթացքին:— Այն-

պէս որ թշնամին՝ հաշտութիւնից իր յոյսը
կտրած՝ սկսեց շարժիլ։—

ՏԱԳՆԱՊԱԼԻՑ ՕՐԸ

Օգոստոսի 31-ին քաղաքի ռմբակոծութիւնը աշնայիսի սարսափ ձգեց ազգաբնակութեան վրայ, որ նա այլ ես ինքնիրան կորցրեց։ Սնդ-լիական զօրքեր ու ռազմամթերք կրող աւտոմօբիլներն սկսեցին՝ սովորականից շատ երթեւեկել։ Ժողովրդի վրայ ճնշիչ ազդեցութիւն գործեցին մանաւանդ բեռնակիր չաւտոմօբիլով ռազմաբեմից քաղաք բերւած անգլիացի վիրաւորւած զինւորներն, որոց թւում երկու հոգի էլ գթութեան վիրաւորւած քոյրեր կային։—

Բեռնակիր աւտոմօբիլի ետևից՝ հետզհետէ քաղաք էին բերւում պատգարակներով և հայ վիրաւորւած զինւորներ։—

Դրանց տեսնելով՝ փողոցներում սաւերակերպ անցուղարձ անողներից, մանաւանդ կտանայ ազիոդորմ հառաչանքներն ու ճղճղոցները՝ ամենասառնարիւն մարդու աչքերիցն անգամ արտասոււնք էին հոսեցնում։

Ժողովրդեան տագնապն ու իրարանցումը աւելի սաստկացաւ երբ հետևեալ շաբաթ օրը, սեպտեմբերի 1-ին, Դաշնակցական զինւորներն

խուժք խուժք ամեն մի թաղի տներն մտնելով՝ բռնութեամբ դուրս էին քաշում աղամարդկանց և տանում Դաշնակցութեան կենդրոնական բիւրօն այնտեղ զինելու և ռազմաբեմ ուղարկելու համար։—

Նոյն բռնութիւնները, և աւելի խիստ կերպով, զինւորները գործադրում էին փողոցներով անցուղարձ անող հայ աղամարդկանց վրայ՝ տուանց հասակի խտրութեան։—

Դաշնակցական զինւորներից յետոյ՝ փողոցներում յանկարծ դերասան Սրէլիանի իր-րօխա ձայնը լսեց, որով յորդորւած էր ժողովրդին՝ դուրս գալով տներից՝ ռազմաբեմ շտապել փրկելու համար իրանց ընտանիքի կեանքը, պատիւը, գոյքը և այլն։

Դժբաղդաբար յարգելի զեսարանի բարի նպատակը չարդարացաւ, և թերես աւելի սաստկացրեց ժողովրդեան երկիւղն ու յուսահատութիւնը։

ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԻ ՓԱԽՈՒՍԸ

Հայ ժողովրդի հոգեկան դրութիւնը, նրա տագնապը, նրա բարձրացրած վայնասունը իր գագաթնակէտին հասաւ նոյն շաբաթ օրւայ երեկոյին՝ երբ անգլիական զօրքերը ժամը 6-ին

իրանց զիրքերը թողած, շտապ շտապ, քաղաք էին կրում և դէպի ծովափը փութացնում իրանց թնդանօթները, ռազմամթերքը, կենսամթերքը ու պայուսակները և նաւերի վրայ գետեղում: Գալով իրանց ջորիներին, աւառօթիլներին և սաւառնակներին,—նրանց մի մասին փշաքրին, միւս մասին ծովափում թողին:—

Այս ամէնը տեսնելով՝ հայկական թաղերում, կարելի է ասել, այլ ևս մարդ չմնաց: Տղամարդ, կնիկարմատ, երեխայ մի մի կապոց շալակած՝ շնչասպառ ծովափն էին վազում: Դրանց ետքից՝ աղիոգորմ արտանունքներով՝ վազ են տալիս Շամախույ և Գեօքչայի գաւառներին այն փախստականներն, որոնք կիսամերկ, կենսակենդան գեղում ու վխտում էին ցարդ քաղաքի փողոցների անկիւններում ու հրապարակներում: Միանգամայն իրանց գլուխը կորցրած այս ամբօխից՝ մարդիկ, մանաւանդ կնանիք և երեխաներ, շարունակ սայթաքում, վայր են ընկնում, ուշաթափ լինում, և ետքից ճգտողների ոտքերի տակը մնալով՝ է որ վիրաւորւում են և է որ մահանում:— Մահացութիւն պատճառում էին մանաւանդ թշնամու կողմից նետւած շապանեղներն, որոց հէնց միայն ձայնը՝ զարհուրելի սոսկում և իրարանցում էր առաջ բերում:—

Ամբօխին յետ հրելով՝ երբեմն էլ նրանց ահամայից կոխ տալով՝ անդադար գնում դալիս են մի քանի բեռնակիր աւառօթիլներ: Դրանք Ազգային Սորհրդի և Դաշնակցութեան կենդրոնական և թաղական կոմիտէաների սեպհականութիւններն են կրում նաւերում գետեղելու համար:

Աւառօթիլներով ծովափն են տանում նա և որբերից առողջներին, հիւանդներին և թուլակազմներին Աստծոյ կամքին թողնելով:*)

Որբերի համար յատկացրած շոգենաւում տեղաւորում են նա և քաղաքական գործիչների կնանիքը իրեն զթութեան քոյրեր:—

ԾՈՒԼԻ ԱՓԻՆ

Գրիշերւայ ժամը 10 է: Ծովափում խորնւած հազարաւոր մարդիկ սպասում են, որ թոյլ տրւի իրանց նաւերի մէջ մանելու:

Մանել... բայց ի՞նչպէս:

Զինուոր պահապաններն, շար ի շար, կանգնած են նաւամատոյցների վրայ, նաւերի վրայ

*) Դրանք թուով 45 հոգի էին, որոց խճամատաւութիւնը յանձն առան մի քանի հայ և ռուս մարդիկ և մի կերպ պահպանեցին, մինչև որբանոցների բացւելն:— Բայց մինչև այդ՝ որբերի մեծ մասը մեռաւ:

և բացի զինւորներից ու նրանց ընտանիքներից, Երբեմն նաև ազգականներից, ոչ ոքին ներս չեն թողնում: Իմադրողներն ու գրոհ տուողներն՝ հրացանների կոթերի հարւածներով յետ են մղւում: Այգալիսիներից ծովն ընկնող և խեղտուղներ էլ եղան:

Եղան շատ դէպքեր, երբ կինը նաև մտաւ, իսկ ամուսինը դրսում մնաց, և ընդհակառակը: Եղան դէպքեր, երբ մայրը նաև մտաւ, որդին՝ դրսում մնաց, և ընդհակառակը:

Ազադակ, լաց, աղաչանք, աղերսանք, հայհոյանք, սպառնանք և այլն ամէն մի նաւամատուցի շուրջը, ամէն մի նաւի վրայ, ամբողջ ծովափի վրայ:

Ամէն մի զինւորական գունդ իր յատուկ նաւն ունի: Իրանց յատուկ նաւերն ունին նաև զրանց մեծաւորները, որոց համար նաև են տարւել նաև և երկու ֆայտօն՝ իրանց ձիերով:*) Ականատեսներն պատմում են, որ 3 բրիգադայի

*) Դաշնակցական զինւորների փախուստը՝ հայ ամբոխը սաստիկ դատապարտում էր և հիմայ էլ դատապարտում է: Աւելորդ է ասելն՝ որ այդ դատապարտութիւնը անտեղի է, և նոյն իսկ դատապարտելի: Եթէ այդ օրերում Դաշնակցութիւնը մի խելացի բան արաւ, — դա հէնց իր զօրքերի ազատելն էր անխուսափելի կոտորածից:

հրամանատար Համազասպը՝ ծովափում խրոնւած ամբոխին խաղաղացնելու համար՝ շարձր ձայնով աղաղակելիս է եղել՝ «այ ժողովուրդ, այ սիրելիք, այս նաւերն միմիայն զինւորների համար են իսկ ձեզ համար Սև քաղաքում յատուկ նաւեր կան, փութացէք այնտեղ»:

Ամբոխը գրոհ է տալիս դէպի Սև քաղաքի նաւամատուցներն՝ մթութեան մէջ միմիանց ճղտելով միմիանց կռիւ տալով և թշնամույ արձակած ուժերից առատապէս հնձելով ճանապարհին: Սև քաղաքում, արդարև, մի քանի նաւեր եղել են ժողովրդի համար: Սակայն նրանք ժամեր առաջ բռնւած են եղել ընտրեալների կողմից: — Այնպէս որ վերջին գնացողներն յուսակտուր և յուսահատ՝ այլ ևս հնարաւորութիւն չունենալով քաղաք յետ դառնալու՝ շտապում են Սև ու Սպիտակ քաղաքների գործարանների բակերն, գիշերն այնտեղերում անցկացնելու համար: —

Սակայն այդ ժամանակ վրայ են տալիս՝ հարեան գիւղերի թաթարներն և բոլորին էլ կողոպտում փառաւորապէս, շատերին վիրաւորում ու սպանում, մի քանի կանանց ուր օրի-

օրդներն բռնաբարում, ումանց էլ գերն վերցնում հետները տանում:*)

ՄԹՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Ստանիսլաւեան փողոցի բնակարանիս պատուհանի առաջ մթութեան մէջ, նստած՝ ես երբեմն ծովափներից իրանց բրնձակ աներն դարձող ժողովրդի ազէկտուր լացերն ու ողբերն էի լսում և երբեմն ուռւմբերի և պուլսմեօտների ձայներից թշնամուն քաղաքին մերձենալու տալածութիւնն էի չափում ենթազրաբար:—

Ժամը 11-ին յանկարծ մի քանի հեծեալ հայ զինւորներ դէպի ռազմաբեմ են շտապում զարհուրելի հայհոյութիւններ ուղղելով Ազգային Խորհրդի և Պաշտակցութեան բիւրօյի հասցէներին:

*) Սև քաղաքի հիւանդանոցի վարչութիւնը յանձին բխիշկ Միքայէլ Անդրէասեան Տէր Միքայէլեանցի, 3000-ից աւելի մարդ ազատեց այդ գիշեր հիւանդանոցի սրահներում և բակերում նրանց տեղադրելով: Իսկ ծնողներից զրկւած 54 որբուկներին մի քանի շաբաթ աւելի պահեց ու կերակրեց, մինչև որբանոցի բացւելն Մարդասիրական ընկերութեան շինութիւնում, ուր այսօր 500 որբեր են պատասպարւած:

Խնդրեցի, կանգ առան, այ աղերք, ինչի՞ էք հայհոյում, ինչ է պատահել, հարցրի:

— Էլ ի՞նչ պիտի պատահի. երկու ժամից ի վեր հեռախօսով օգնութիւն ենք խնդրել, պատասխան չենք ստացել, զինւորներ ենք ուղարկել, նրանց չեն տեսել, չեն գտել: Հիմի ինքներս գալով՝ ստուգեցինք որ մեր ղեկավարներն՝ թողել փախել են առանց զոնէ մեզ իմաց տալու ճակատում, ուր մենք բոլորովին ուժասպառ եղած՝ անդադար կոտորւում ենք:

Իմ հարցմանը թէ թշնամին մտադրութիւն ցոյց է տալիս գիշերս քաղաք մտնելու, զինւորներն պատասխանեցին՝ հազիւ թէ որովհետեւ մեր յամառ գիմադրութիւնը տեսնելով և մթութեան պատճառով մեզ տեսնելու անկարող լինելով՝ թշնամին ենթադրում է որ մենք շատուր ենք, մինչգեւ մեր թիւը հազիւ երկու երեք հարիւր հոգու է հասնում:—

— Ո՞վ է ձեր մեծաւորը:

Ոչ մի մեծաւոր չէ մնացել, բոլորն էլ՝ անհետացել փախել են:—

— Ուրեմն այժմ դուք ոչ մի ղեկավար չունիք:

— Մի հայ կաթիւար Միքայէլ Եւանգուլեան ինքնազուլի եկել և մեզ ղեկավար է դարձել և պետք է ասած նա է որ մեզ պահում է:

—Այժմ դուք ինչ մտադիր էք անել:—

—Մինչև լոյս ուզում ենք թշնամուն պահել, իսկ այնուհետև, եթէ ողջ մնացինք, մենք էլ քաղաք կշտապենք մեր գլխի ճարն տեսնելու:—

—Տէր հայր, օրհնիր մեզ և աղօթիր մեզ համար,—ասացին զինուորներն ու հեռացան:—

Մի քանի օր յետոյ ես ստուգեցի, որ Սալիանի կաղարմաների շուրջն ևս մի խումբ զինուորներ կուեւրիս են եղել, մինչև իսկ 1¹/₂ վերստ առաջ են անցել դէպի թշնամու դիրքը, բայց առաստեան լուսաբացին տեսնելով որ միւս մօտակայ դիրքերում ոչ մի զինուոր չէ երևում և թշնամին արդէն իրանց թիկունքն է անցել, աճապարել, դարձել են քաղաք և մի բարձայի վրայ նստելով հեռացել են քաղաքից:

Մի քանի անձինք ինձ պատմեցին, որ տաճիկները պատրաստուելիս են եղել թողնել Բագլի պաշարումը և հեռանալ:

Այդ պարոնների ինձ հաղորդածներն հաւատաւեց ինժեներ Միքայէլ Նեանգուլեանցը, որ, ինչպէս յիշել ենք, այդ գիշերը ինքնաբերաբար զեկաւարելիս է եղել ճակատում մնացած սակաւթիւ հայ զինուորներին: Պարօնը այս ևս յայտնեց, որ տաճիկները բեռնակիր սայլերն

արդէն ճանապարհ էին ընկել դէպի Գանձակ, և զօրքը պատրաստուած էր նոյնպէս հեռանալ, —երբ Բագուից ազդարարութիւն եղաւ, թէ արդէն Անգլիացիք և հայ զօրքերն թողնում են քաղաքը: — Բեռնակիր սայլերն իսկոյն և եթ յետ կանչւեցին:

Պ. Նեանգուլեանցը այս ևս աւելացրեց, որ այդ առթիւ՝ նա ինքր ի պաշտօնէ տեղեկագիր է ներկայացրել Բիշերախովին:—

Ի վերայ այսր ամենայնի,— ես կարծում եմ, որ ինչպէս միւսները՝ նմանապէս և ինժ. Նեանգուլեանցը սխալուած են: Որովհետև մի այլ արժանաւատ վկայութիւն ևս կայ մէջտեղում թէ Անգլիացիների փախստեան բուն պատճառն այն է, որ նրանք ճշտիւ ստուգեցին որ Բաթումից՝ Թիֆլիսի վրայով՝ նոր ոյժ են ստացել տաճիկները փակ վազոններով և գիշեր ժամանակ:

ԱՆԳԼԻԱՑԻՆԵՐԻ ՓԱԽՍՏԵԱՆ ՊԱՏՃԱՌԸ

Աչքերս մի բուլէ շուռ տանք այս աղեխարշ տեսարաններից և տեսնենք թէ ինչ պատճառով փախան Անգլիացիք:—

Բագու հասնելից շատ չանցած՝ նրանք ակահատեա եզան շատ ու շատ զէպքերի, բռն-

ցից հետևացրին թէ իրանք սխալւած են եղել Բագուի կարմիր բանակի վրայ յոյս դնելով թէ՛ այդ բանակը իր անկազմակերպ, և նոյն իսկ լուծւած վիճակով, իր դասալքութեամբ, իր տարրական պարտականութեան անգիտակցութեամբ, մարդկային մի զանգւած է:—

Անգլիացիները այս դժգոհութիւնը մի քանի անգամ ակնարկեցին քաղաքի Ռուսաց և Հայոց «Արև» թերթերը:

Կաւ յիշում եմ Անգլիացիների քաղաքական Արշակ Սաֆրաստեանի «Արև»-ի մի յօդւածը, ուր նա զգուշացնում էր կարմիր բանակին, որ եթէ մի քանի անգամ տեղի ունեցած «քիւրիւսցութիւններն» կրկնւին, — Անգլիացիք մեկզանից երես կը դարձնեն:

Սակայն կարմիր բանակից աւելի մի անվտանգելի ուժ էլ կար Անգլիացիների հանդէպ: Դա նաւատորմիդն էր:

Կասպից ծովի նաւատորմիդը ամբողջապէս ռուս նաւաստիների ձեռին էր, եւ գեկտատուրան, իր սկզբնական շրջանում, բացառապէս նաւաստիներից էր կազմւած: Անգլիացիներին յայտնի էր, որ այդ նաւատորմիդը փոփոխութեան մի քանի օրինակներ ցոյց տւեց՝ երբեք մեծամասնականներին պաշտպանելով եւ երբեք նրանց հակառակորդներին:

Ճիշտ է Անգլիացիներին Բագու հրաւիրողը ի պաշտօնէ այդ դեկտատուրան էր, բայց մէջտեղում ոչ մի երաշխաւորութիւն չկար թէ՛ նաւատորմիդը մինչեւ վերջը Անգլիացիներին կուսակից կը մնայ, եւ չի սխալի, կամ չի խափւի թշնամուն Բագուում ունեցած գործակալներից եւ չի շտանայ նշանցով:—

Ուստի Անգլիացիք մի քանի դիպլոմատիք փորձեր արին նաւատորմիդն իրանց իրաւասութեան տակ վերցնելու, բայց փորձերն անյաջող անցան: Կար եւ երրորդ պատճառ, ոչ նւազ քան առաջինները նշանաւոր:

Անգլիացիք անկաբող գտնւեցին Միջագետքից հարկաւոր քանակութեամբ ռազմաթիւք բերել ճանապարհի չափազանց հեռաւորութեան եւ տեսակ տեսակ անյարմարութիւնների պատճառաւ: Բացի այդ Միջագետքում իրանց ռազմաթիւքներից մեծ քանակութեամբ փչացած էր յսրդ անձրեւներից: Փչացած էր արեւմտեան ճակատում նա և հնդկական հեծելազօրքի մեծ մասը:

Եւ ահա այս երեք գլխաւոր պատճառներն էին, որ կաշկանդել էին նրանց ձեռքը:

Ուստի ոչ մի վճռական քայլ չարին, այլ իրանց յատուկ քաղաքագիտութեամբ, աշխատում էին մահմէտական տգաղաքականութիւնը

զրաւելու, սիրաշահելու առանց արիւնհեղու-
թեան: Այդ իմաստով նրանք նոյն իսկ մի յա-
տուկ կոչ եւ հրատարակեցին թուրքերէն եւ
ռուսերէն, որ: սակայն, ապարդիւն անցաւ:

Գալով քաղաքի զրութեանը, — նա հետըզ-
հետէ ծանրանում էր: Կենսամթերքների գները
չափազանց բարձրացան: Հասարակ հացի զըր-
ւանքան եղաւ 15—20 ր. սոխի փոքրիկ կապո-
ցը՝ 3—4 ր. շաքարի զըրւանքան՝ 20—25 ր.
դմակ իւղինը՝ 10—12 ր. հալած իւղինը՝ 30—
40 ր. ջրի դայլը՝ 50—100 կոպէկ, այն էլ
ջրհորների հոտած ջուր, որովհետեւ Շոլլարի
ջրանցքը թշնամին կապել էր:—

Չնայած այս գներին՝ կենսական մթերք-
ների տեսակն ու քանակը զգալի կերպով նւա-
զում էր, այնպէս որ օգոստոսի վերջերին քա-
ղաքի շուկաներում բացի մսից, եւ, ժամանակ
առ ժամանակ, Սալեանից բերած ձկներից եւ
ձկնկիթից՝ զրեթէ ուրիշ ոչինչ չէր ձարւում:

Մեծամասնական իշխանութեանը փոխարի-
նող կօալիսիօն իշխանութիւնը եւ դիկտատուրան
միանգամայն անզօր գահուեցին որ եւ է օգ-
նութիւն հասցնել սովի եւ տաքնապի ճիրմանե-
րում տառապող քաղաքի ազգաբնակչութեանը:
Վերջինիս նրանք կերակրում էին իրանց յեղա-

փոխական ճառերով եւ միմիանց ծրագիրներն
ու գործունէութիւնը քննադատելով:

Ժողովուրդը իր միակ յոյսը դրած էր Ան-
գլիացիների վրայ, ի հարկէ, առանց ծանօթ
լինելու նրանց նեղ զրութեանը. — Դա, — եթէ
կարելի է այսպէս ասել, — մի հոգեբանական
ինքնախաբէութիւն էր:—

Բայց, վերջ ի վերջոյ, ժողովրդեան այս
յոյսն եւ խորտակեց՝ երբ օգոստոսի վերջին
օրը՝ յանկարծ Անգլիացիք եւ թողին քաղաքը եւ
փախան:—

Նախընթաց գլխում ընթերցողն արդէն
տեսաւ այդ փախստեան ժողովրդի վրայ գոր-
ծած ազդեցութեան հետեանքը:

ԲԱԳՈՒԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Վերջապէս սե ու մութ շաբաթ գեշերը
(սեպտ. 1-ին) լուսացաւ. կիւրակի օրը, սեպտ.
2-ին՝ թնդանօթների ձայները բոլորովին լուե-
ցին, եւ միմիայն բուլիմեօաների ճարձատիւններն
էին, որ անընդհատ լսում էին՝ քայլ առ քայլ
քաղաքին մօտեցող թշնամու կողմից: Ժամը 12-
ին պուլիմեօաներն էլ լուեցին, եւ թշնամու հե-
ծելազօրքը քաղաքի արևմտահատային բաբձրու-
թիւններից քաղաքի ծայրում երևեցաւ:

Միջազգային մի պատգամաւորութիւն մեկ-
նեց զէպի բանակատեղը... բանակցելու:—

Ի հարկէ պատգամաւորութիւնը մերժեց
այս պատասխանով թէ՛ արդէն ուշ է: Մենք
քաղաքն արդէն վերցրել ենք կուռով,— ասել
էր Օսմանեան բանակի հրամանատարը:— Պատ-
գամաւորութիւնը լքեալ սրտով յետ գարձաւ:

Երկու ժամից յետոյ՝ Ստանիսլաւեան հայ-
կական մեծ փողոցի ծայրում մի կառք երեաց:
Մեջին նստած էր մի տաճիկ սպայ, շրջա-
պատւած երկու հայ հեծեալ զինւորներով և
երկու տաճիկ:

Սպայի հետ կառքում կային նա և երկու
հայ մարդիկ և մէկ յաղթանգամ ուռն՝ ձեռքին
ռնենալով մի մեծ ձողի վրայ անցկացրած
սպիտակ զրօշակ:

Կառքը կանգնեց այն տան առաջ՝ որտեղ
ես էի ապրում:— Հարևաններիցս շատերը վաղ
տալով զէպի ինձ ասացին որ ինձ, փաշան կան-
չում է: Դուքս եկայ և ծանօթացայ: Դուքս
եկաւ, որ ինձ կանչողը մի սպայ է. նա կոչ-
ւում էր Սուլէյման Չէլէպի, իսկ Հայերից մէ-
կը՝ Վաղարշապատցի Կարօ Ենգիբարեան, միւսը՝
Շուշեցի Տէր Դանիէլեան: Չէլէպին փաշայի
հրամանով ինձ առաջարկեց իրան հետ շրջել
քաղաքում յորդորելու համար, որ քաղաք մըտ-

նելու պատրաստող զօրքի վրայ զէնք չպարպ-
ւի՝ ի խոյս աւելորդ արիւնհեղութեան:— Հա-
մաձայնեցի և կառքը շարժեց:

Կառքի մէջ տեղում կանգնած՝ ուսը բար-
ձրաձայն կանչում էր անդադար: «Արդէն հաշ-
տութիւն է. 5 ժամից յետոյ տաճկական զօրքը
քաղաք կմտնի: Ով որ զօրքի վրայ հրացան ար-
ձակէ՝ իսկոյն զնդակահար կը լինի, որ տանից
որ զօրքի վրայ ուռնը նետուի, այն տունը իս-
կոյն և եթ կըռմբակոծւի»: Այս խօսքերն հա-
յերէն թարգմանում էր Ենգիբարեանը:

Մտանք Տելեֆօնի փողոցը. կատարեալ
մեռելութիւն էր տիրում: Ժողովրդականք կի-
սաբաց պատուհաններից մեզ էին նայում: Ես
երբեմն նշանացի և խօսքով միաժառանգում էի,
որ երկիւղ չկրէն: Մի քանի տեղերում քաղա-
քում մնացած զինւորների էինք պատահում,
որոնք կրակ բացանելով փախուստի էին զիմում:

Մեծ Մօրսկոյ ու Գիմնազիական փողոցի
տնկիւնում պատահեցանք մի քանի հայ զին-
ւորների, որ պատրաստւում էին կառքի վրայ կրակ
բացանել: Ես իսկոյն կառքի մէջ կանգնելով՝
սաստեցի: Սպայի հրամանաւ՝ կառքի պահա-
պան զինւորներն ձեռաց բռնոտեցին հայ զին-
ւորներին: Կառքից ցած իջանք և մօտեցանք:
Չէլէպին նրանց մի մի ապտակ տւեց և հրա-

մայեց ձեռքները կապոտել և մեր կառքի առաջին նրանց մանածել:— Հակառակեցայ՝ խնդրելով զինւորներին արձակել, ելէ կամենում է, որ ես էլ իրան հետ շրջեմ քաղաքում: Խնդիրս անցաւ:—

Մալականի փողոցով անցանք զէպի մի քանի փողոցներ: Ամեն տեղ կատարեալ մեռելութիւն էր տիրում: Ախարաց պատուհաններից, երբեմն երբեմն մարդիկ սփռնած երեսով՝ գլուխները դուրս էին հանում և իսկոյն ծածկւում:

Տեղ տեղ էլ հրացանների ձայներ լսւում էինք այս ու այն անկիւնից, սակայն արձակողներն չէին տեսնւում:

Ես սպային յայտնեցի, որ ինչպէս նա ինքըն էլ տեսնում է, քաղաքում ոչ մի զինւորական ոյժ չկայ: Կուռզ զօրքերն ամէքն էլ երէկ երեկոյ և այս առաւօտ հեռացել են: Քաղաքում հատկենդ մնացել են զուցէ մի քանի տասնեակ զինւորներ, որոնք չեն կարողացել շոգենաւ մտնել: Բայց այդ զինւորներից ոչ մի երկիւղ չկայ, որովհետեւ նրանք ապաստանել են աներում, իրանց ընտանիքի մօտ: Գալով հրացան արձակողներին՝ զրանք կամ պատահական մարդիկ են, և կամ գուցէ օտարազգի մութ տարբեր՝ նպատակ ունենալով ձեզ, օսմանցիներիդ

գլխել հայերի դէմ: Ես անձով երաշխաւորում եմ, որ ձեր զօրքը քաղաք մտնելիս՝ ոչ մի ընդիմութեան, նա մանաւանդ յարձակման չի ենթարկւիլ: Հետեաբար մեր շրջին այլ ևս միտք չունի:— Ուստի խնդրում եմ գոնէ ինձ ազատ կացուցանել:— Իմ խօսքերն հաստատեցին Ննգիրարեանը. և Տէր-Գանիէլեանը, որոնք, ինչպէս յետոյ ստուգեցի, օսմանցիների մօտ ծառայութեան էին մտել և իրանց թիկերի վրայ նրանց դրօշակի պատկերն էին կրում:— Ինձ հրաւիրելն էլ՝ նրանց խորհրդովն էր տեղի ունեցել:

Սուլէյման Չէլէպին կառքով ինձ բերեց մեր տուն, իսկ ինքը՝ իր հետևորդներով գնաց փաշայի մօտ զեկուցում տալու:

Երեք ժամից յետոյ՝ հայկական զլխաւոր փողոցների վրայ հեծեալ և հետիոտ զինւոր ոստիկաններ երևացին, որոց մի մասը պէտք է փողոցներում շրջէր՝ կարգապահութեան համար, իսկ միւս մասը՝ քաղաքի գրամատների վրայ հսկէր:

ՍՈՒԼԷՅՄԱՆ ԲԷՅՈ

Նոյն օրը՝ երեկոյեան ժամը 10-ին մեր դարբասի դուռը թակեցին: Դռնապանը իմաց-

բեց ինձ:*) Բաց արի դուռը: Երկու տաճիկ
զինւորներն ուղեկցութեամբ մի հայ պարոն,—
բժիշկ Գալուստ Օհանեան՝ յայտնեց որ փաշան
հրաւիրում է ինձ: Պատճառը չգիտէի: Որովհե-
տե փաշայի կայարանը իմ բնակարանից շատ
հեռու էր եւ ժամանակը ուշ ու գիշերը ժուլթ,—
ուստի ես յանձնառի գնալ այն դէպքում, եթէ
որ պարոնը կռք կը բերէ, եւ թոյլ կուտայ

*) Իմ բնակած տանը՝ բացի 34 տնաւորներից՝
հաւաքւած էին նա և 320 հոգի թէ հարեաւաններ և
թէ ուրիշ թաղերից եկողներ: Դէպք մեծ մասը տե-
ղաւորւած էին բակում, միւսները իմ և հարեաւանների
տներում: Նրանցից շատերը՝ իրանց թանգարժէք ի-
րեղէնները, հակառակ իմ կամքին, իմ տանն էին
գարսել: Ոմանք նոյն իսկ գրամի ծրարներ էին թագ-
ցրած եղել իմ գրադարանի գրքերի ծալքերում:

Այդ ես յետոյ ստուգեցի: Ծշմարիտ է՝ իմ բնա-
կարանս էլ մի քանի տնգամ թալանի ենթարկւեց,
բայց համեմատաբար քիչ: Եւ այդ այն պատճառաւ,
որ յափշտակիչներին ես ինքս ղրմաւորում և թոյլ
էի տալիս տանել ինչ որ ուզում են, միայն թէ ժո-
ղովրդին, նամանաւանդ կանանց և օրիորդներին,
ձեռք չտան:— Իմ այդ խնդիրն յարգւում էր: Տանու
կամիտետի կարգադրութեամբ զարբասի դռներն բա-
նալու և փակելու և յափշտակիչներին ընդունելու և
արձակելու իրաւունքը ինձ էր տրւած: Եւ ես այդ
երեք օրում աւելի ևս համոզւեցի, որ «չարին չհակա-
ռակելով» աւելի մեծ չարիքների առաջը կարելի է
առնել:

որ հետս վերցնեմ՝ մեր տանու կամիտէտի
նախագահ Յով. Միրիմանեանին եւ քանիսին:—
Նա համաձայնեց: Կէս ժամ չանցած մի մեծ
աւտոմօբիլ կանգ առաւ մեր դռն առաջ:—
Վեց հոգի նստեցինք ու գնացինք:— Ծանապար-
հին նկատեցինք, որ երկու մեծ տներ այրւում
են բոցերի սարսափելի ճարճատիւններով: Տնե-
րից մէկը հայկական թաղումն էր եւ հայի էր,
իսկ միւսը՝ յայտնի Մուսա Նաղիեվի հոյակապ
եւ 5 յայտնի տներից մէկն էր ծովափում:

Սուլէյման բէյը,— այս էր փաշա կոչւածի
անունը, — մեզ ընդունեց շատ բազաքավարի
եւ ամէնքիս հետ առանձնապէս ծանօթացաւ: Նա
յայտնեց, որ ինքը նշանակւած է մեր թաղա-
մասի կօմենդանդ, ուստի մեզ հրաւիրել է մի
քանի պատուէրներ տալու:

— «Մենք ասաց բէյը,— Աստծուն հաւա-
տացող ենք եւ իբրեւ այդպիսի՝ մենք թոյլ
չենք տալ առանցհիմնաւոր պատճառի ուրիշին
փասել: Արդ՝ կարգադրւած է, որ ա) ընթացս 3
օրւայ քաղաքի բնակիչներից ոչ ոք առաւօտ-
եան 7 ժամից առաջ տանից չդուրս գայ, իսկ
երեկոները՝ ժամը 7-ից յետոյ՝ ոչ ոք փողո-
ցում չերեւայ:— Այս կարգադրութեան հակա-
ռակ շարժողը՝ կարող է գիշերապահ ոստիկան-
զինւորներից գնդակահարւել: Բ) Թաղի բոլոր

աներից, տանու կօմիտեաների միջոցով հաւաքել գէնքերն ու ազգամայթերքն եւ պահել մի առանձին սենեակում մինչեւ ընդհանուր պահեստի տեղ ձարւելն: գ) Քաղաքից հեռացող տնաւորների դռները՝ տանու կօմիտեաների կնքով կնքել մինչեւ առանձին տնօրէնութիւն. դ) փողոցներում շրջող ոստիկան— զինւորներին յայտնել այն մարդկանց անունը, որոնք իրանց գէնքերը յօժարակամ տանու կօմիտէին չեն յանձնում: եւ ե) թաղի ժողովրդին յայտարարել որ մեր զինւորների կողմից, ոչ մի փաստ կամ վիրավորանք չի հասնել, եթէ նրանք նրանց վրայ յարձակելու փորձեր չանեն:—

Իմ այն խօսքերին թէ բէյի այդ պատուերները այս գիշեր և եթ մենք հնարաւորութիւն չունենք յայտարարել ի լուր ամբողջ թաղին, — նա պատասխանեց, որ այս մասին պաշտօնական յայտարարութիւններ ևս կը լինեն պատերի վրայ փակցրած: Դուք էլ ձեր հերթում, վաղը նեղութիւն կրեցէք բացատրելու ձեր հարեւաններից անգրագէտներին մեր այս կարգադրութեան միտքն ու նպատակը:

Այնուհետեւ Սուլէյման բէյը ծոցից հանելով իր յուշատետրը և թերթելով կանչեց՝ «Նագիրբարով, Տէր-Դանէլով»:

Ինձ արդէն ծանօթ այս պարոններից ա-

ռաջինը՝ իսկոյն երեսց: Բէյը հրամայեց նրան այս ինչ սպային (անունը տւեց) կանչել: Սպան ներկայացաւ և զինւորական պատիւ տւեց բէյին:

— «Այս պարոնների կեանքը այս գիշեր բախշեցի, — ասաց բէյը սպային, — ուստի աւտամօբիլով տար և անփորձ իրենց աները հասցրու:»—

Մենք հրաժեշտ տւինք և խնդրեցինք թոյլ տալու մեզ հետիոտտ գնալու, բրոհետե գիշերը շատ մթին է, փրզոցները ծուռ ու մուռ և դարուփոս, ուստի և աւտամօբիլով գնալը կարող է վտանգաւոր լինել:—

— «Այն ժամանակ մի քանի զինւորների յանձնեցէք, որ սրանց ուղեկցեն, — հրամայեց Սուլէյման բէյը սպային և ինքը հեռացաւ:—

Նրկու զինւորների ուղեկցութեամբ՝ մենք յետ դարձանք: Ամէն մի փողոցի ծայրում մեզ կանգնեցնում էին ոստիկան-զինւորներն և նրանց հետ շրջող ձիաւոր սպայ-ոստիկանը՝ մեր ով լինելն էր հարցնում: Մեր տեղակ մեզ ուղեկցող զինւորներից պատասխան ստանալով՝ մեզ բաց էին թողնում: Միևնոյն զինւորներից ոմանք պատերի վրայ յայտարարութիւններ էին կպցնում, որի մասին յիշել էր Սուլէյման բէյը: Ժափը 11¹/₂ էր, երբ մենք տուն հասանք:—

Նւ այդ ժամանակ միայն հասկացանք թէ ինչ էին նշանակում Սուէյման բէյի այն խօսքերն թէ սրանց կեանքը այս գիշերը լաշխեցի:— Որովհետեւ եթէ զինուորներ մեզ չուղեկցէին,— փողոցի օստիկանները մեզ կսպանէին, եբրե ժամը 7-ից յետոյ փողոցում շրջողներ:

ԶԷՆՔԵՐԻ ԿՈՅՏ

Հետեւեալ օրը մենք սկսեցինք մեր տան գէնքերն հաւաքել: Անսպասելի շատ քանակութեան գէնքեր և փամփուշտներ դուրս եկան՝ ինչպէս մեր, նոյնպէս և հարեանների ու առհասարակ մեր թաղամասի աներում:— Պարզ երևում էր, որ դրանք քաղաքից հեռացող զինուորների գէնքերն են՝ առաջւանից իրանց աներում թագցրած: Այժմ իրանց հեռանալով՝ ընտանիքի անդամներն յօժարակամ բերում և յանձնում էին տանու կօմիտէաներին:—

Աստղներ եղան որ եթէ զինուորներն չըփախչէին, այլ իրանց արամադրութեան տակ գտնւած այդքան մեծաքանակ գէնքերով շարունակէին կռիւը՝ հազիւ թէ տաճիկները կարողանային քաղաքը վերնել:

Ըստ յիս՝ այդ կարծիքը անհիմն է:

Եթէ Բազուն պահելու որքան և իցէ հնա-

բաւորութիւն լինէր, Անգլիացիք չէին հեռանալ, բայց նրանք ոչ միայն հեռացան՝ այլ նաև տեղական իշխանութեանն ու հայոց Ազգային Խորհրդին մի քանի օր առաջ խորհուրդ տւին՝ սպիտակ դրօշակ բարձրացնել և հաշտութեամբ քաղաքը յանձնել: Որովհետեւ իրանք անպատճառ պիտի հեռանան:—

Նւ եթէ իրանց հեռացումը՝ դարձեալ մի քանի օրով յետձգեցին,— դա եղաւ տեղական իշխանութեան թախանձանքով: Վերջ ի վերջոյ նրանք այդ թախանձանքներն էլ արհամարհեցին և շտապ շտապ հեռացան շաբաթ երեկոյեան:—

ԲԱԼԱԽԱՆՈՒ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆ ՈՒ ԿՈՂՈՊՏՈՒՄԸ

Սեպտեմբերի 1-ին հ. տ. շաբաթ օրւայ առաւօտեանից՝ այսինքն տաճիկների քաղաք մտնելուց մի օր առաջ՝ սկսեց Հայերի սպանումն ու կողոպտումը Բալախանից սկսեալ:

Առաւօտեան 6 ժամին նաւթահանքերում՝ յանկարծ հրացանաձգութիւն սկսեց:— Այնտեղի հայ ծառայողների ամենամեծ մասը՝ 10-15 օր առաջ փոխադրել էր քաղաք:—

Միայն մի երկու ֆիրմայում մնացել էին

մի քանի ինժիներ և ուրիշ ծառայողներ, ևս և նաւարդինաբերողների հիւանդանոցի հայ ծառայողներն՝ թւով 40 հոգի և հայ հիւանդներն թւով 120 հոգի:

Հիւանդանոցի կողքին գտնւած Հ. Յ. Դաշնակցութեան շտապը՝ իր վրայ էր վերցրել նրա պահպանութեան հոգսը՝ ի տրիտուր նրանից ստացած այս ու այն օգնութեանը, — բնակարան, ջուր, լուսավորութիւն, և այլն, — ուստի նաւթահանքում լսւած հրացանաձգութեան պատճառն ստուգելու համար հիւանդանոցի վարչութիւնը դիմեց շտապին: Սակայն բանից դուրս եկաւ որ թուրք ամբօխի գիշերւայ մէջ զինեւն տեսնելով՝ Դաշնակցութեան շտապը լուսաբացին հեռացել է արդէն նաւթահանքից առանց գոնէ հիւանդանոցի վարչութեան իմաց տալու: Ուստի թուրք ամբօխը՝ մասնաւոր ֆիրմաներում եղած հայերին սպանելուց յետոյ՝ մտնում է հիւանդանոցի բակը, և իրանց ձեռքին ունեցած անւանական ցուցակով, և հիւանդանոցի թուրք (Ղազանի) և ուս ծառայողների ցուցմամբ, մի առ մի մտնում է հայ ծառայող, բժիշկների ու ֆէլշերների բնակարաններն և մի առ մի սպանում ու կողոպտում: Ռուս, Վրացի և Հրէայ բժիշկներն իրանց կաշուց վախենալով՝ հրաժարւում են իրանց

հայազգի կօլեգներին պաշտպանելու, կամ հովանաւորելու: — Այս հիման վրայ խուժանը՝ անարգել մտնում է և սպանում 3 հայ բժիշկ, — Յունանեան, Խոջայեան և Ղազարեան, — ևս և 3 4 հոգի երկրորդական ծառայողները: —

Մահից ազատւում են զխաւոր բժիշկ Գեւորգ Լազարեան և երկու ֆէլշեր: Դրանք հիւանդ ձեռնալով՝ ցրւում են բարակներէ մէջ և անկողին մտնում: —

Բայց բաւականին ժամանակ անցնելուց յետոյ՝ խուժանը մտնում է բարակները և հիւանդներէ 120 հայերին ջոկելով՝ մի առ մի սպանոտում և մահճակալներն ու անկողիններն ստլերի վրայ դարսելով՝ վերցնում տանում է:

Այդ դրծողութեան միջոցին՝ զխաւոր բժիշկն ու երկու ֆելաշերներն մի քանի ուսազգի գլխութեան քոյրերի օգնութեամբ՝ կարողանում են քոյրերի շորեր հագած՝ բարակներից դուրս գալու և զրքերի պահարաններում ու նկուղներում թաք կենալու, ուր անսուղ մնում են ամբողջ երկու օր, երբ նաւթահանքերն է ժամանում՝ այնտեղի կօմէնդանդ նշանակւած ընթերցողին յայտնի Սուլէյման բէյը, բազմաթիւ ոստիկան զինւորներով և խուժանին ցրում:

Կօմենդանդի գալուց յետոյ՝ ողջ մնացած 3 հայ ծառայողներն թէ և նկուղներից դուրս են գալիս, բայց լոյս աշխարհ ելնելուց երկիւղ կրելով, մի քանի օր ևս իրանց ծանօթների տներին են ապաւինում:

Ի վերջոյ Կօմենդանդը դրանց մասին լուր առնելով՝ զինւորներ է զրկում, նրանց իր մօտ հրաւիրում, հիւրասիրում և սովորական գնացքի մի առանձին վազոնով նրանց քաղաք փոխադրում զինւորների խիստ հսկողութեան ներքոյ:—

ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՂՈՊՏՈՒՄՆ ՈՒ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Միևնոյն շաբաթ երեկոյեան, սեպտ. 1-ին, ինչպէս քիչ առաջ յիշել ենք, բաւականին շատ Հայեր կոտորւեցին և կողոպւեցին Սև և Սպիտակ քաղաքում և նրանց նաւամատոյցներում, նրանք որոնք նաւերին չհասնելով, կամ յետ մղւելով՝ հարկադրւած էին յետ դառնալու քաղաք:—

Եղան և շատերը, որոնք նօր պարապ նաւեր, կամ նաւակներ գտնելու և վարձելու սին յուսով, մինչև լոյս ծովափում մնացին: Դրանցից էլ բաւականին մարդիկ կոտորւեցին ուսմ-

բերից, որ ձգում էր թշնամին փախչող նաւերի վրայ:— Գալով դրանց կողոպտմանը՝ այդ գործն էլ կատարում էին մասամբ ուսու կանայք:

Ինչպէս այդ, նոյնպէս և հետեւեալ օրերում ուսու լկտի կնանիքների կատարած զագբալի գործերն,*)— հայերին մատնելն ու կողոպտելն,— առանձնապէս աչքի էր ընկնում:— Եւ ուսու խուժամուժը, նրա տակաւնքը տյգպէս էր վարւում այն պատճառաբանութեամբ իբր թէ Շահումեանն ու Դաշնակցականներն միացել էին Բագում հայկական թագաւորութիւն հիմնելու, որ նրանք ճակատը լաւ չպաշտպանեցին, որ... մի խօսքով ուսուական սովորական ցնդաբանութիւններ և անհիմն յարձակումներ «աղած Հայերի» (соченные армянами) հասցէին:

Մի քանի դէպքեր տեղի են ունեցել քաղաքում, երբ տեղացի թուրքերից շատերը իրանց տներում ապրող Հայերին՝ թագցրել են իրանց տների պահարաններում, անկողնոցներում ու թագստոցներում, սակայն հարևան ուսուների առաջնորդութեամբ և ցուցմամբ՝ թուրք խուժանը եկել և հայերին մի առ մի

*) Ռուս լկտի կանայք նիւթապէս բաւականին ապահովացրին իրանց գիշերները... թուրքերից հայերի ստացած փողերով ու շորեղէններով:

գուրս հանելով կոտորել ու կողոպտել է, թագ-
ցնոզ, կամ հովանաւորող թուրք տնտ. տիրոջ հա-
թակելով ու կողոպտելով:—

Դէպքեր են եղել, երբ այս ու այն թուր-
քը իր տանը կեցող վարձաւոր հայերի դռան
առաջ կանգնած՝ խուժանխն թոյլ չէ տւել նե-
րս մտնելու, փոխարէնը առաջարկելով, որ իր
տունը կողոպտեն և եթէ ուզում են իրան
սպանեն քան իր տնաւոր հային: Խուժանը
մտնում է տանուտիրոջ բնակարանը և փառա-
ւորապէս կողոպտելով՝ թողնում և հեռանում է:

Մի այսպիսի մարգոսէր, կարելի է ասել
հերոս թուրքի անունը մենք ստուգեցինք: Դա
Մուստաֆա Բաֆիեվ բժիշկն է:

Մի այլ թուրք՝ Մէշէտի Զիլֆ-Ալի Բախչիձադէ
Մեհթիեվ՝ պարսկահպատակ վաճառական՝ իր
ժաղաղիներն կից ընդարձակ բակում հաւաքում
և իր հովանաւորութեան ներքոյ է ընդունում
մօտ 200 հայ մարդկանց, քաջութեամբ դիմադ-
րելով թուրք տանուտիրոջ սպառնալիքներին՝
երեք օր շարունակ կերակրում և պաշտպանում
է նրանց:

Նրա այդ պաշտպանեալների գլխաւորները՝
վերջերումս Մէհթիեվին հետեւեալ աղբէան են
տւել՝ զեղեցիկ շրջանակի մէջ դրած: «Մենք,
մի խումբ հայերս, մօտ 200 հոգի տղամարդ,

կնիկարմատ և երեխաներ մահից ազատեցինք
ի շնորհս ձեր բարեսիրտ և կարեկից վարմուն-
քին՝ երբ անցեալ 1918 թ. սեպտ. 15-ին թշնա-
մու բանակը Բագու մտաւ: Ուստի խնդրում
ենք ընդունել մեր խորին և անկեղծ շնորհա-
կալութիւնը: Ձեր անունը միշտ կենդանի կը
մնայ ինչպէս մեր, նոյնպէս և մեր սերնդի
սրտերում:

Այոթնում ենք Ասածուն, որ անփորձ և ան-
սասան պահէ նա Ձեզ հանդերձ ընտանեօք»:—

Ուրիշ սրտ նման կամ նւազ դէպքեր չա-
ն են եղել, որոնց զանց ենք առնում:—

Դալով կոտորւող և կողոպտւող հայերին՝
զրանց մի խոշոր մասը Հայկաւանի բնակիչնե-
րն են կազմում:

Այդ արւածանք քաղաքից բաւականին հե-
ռու և թշնամու դիրքերին մօտ լինելով՝ բնա-
կան է որ միւս թաղերից աւելի ենթակայ ե-
ղաւ թէ պատերազմի օրերում և թէ մանաւանդ
թշնամու քաղաք խուժած ժամանակ:

Ախշ է Բալախանու նման՝ Հայկաւանում
ևս Դաշնակցութիւնը իր շտապն ունէր, բայց
այնտեղի նման՝ այստեղից էլ ժամանակին հե-
ռացել էին զինւորներն:

ՍԻՍՏԵՄԱՏԻՔ ԿՈՂՈՊՏՈՒՄ ՈՒ ԿՈՏՈՐ ՐԱԾՆԵՐ

Մինչև հիմայ եղած կոտորած ու կողոպտումներն պատահական, անհատական կամ խուժանական երևոյթներ էին հայկական թաղերի ծայրերում: Իսկ քաղաքի կենդրոնական, սիստեմատիկ, կանոնաւոր կողոպտումը, երբեք մպանութեամբ հանդերձ, սկսեց երկուշարթի կէս օրին, սեպտ. 2-ին, և տեց ուղիղ երեք օր, — միմիայն ցերեկները:— Եւ սկսեց Վարժնցովի փողոցից, որով քաղաքի թուրքական մասը՝ բաժանուում է հայկականից, թէպէտ և երկու քաղաքամասերում էլ բաւականին թուրք և հայ բնակիչներ կան:—

Տեղական պարսիկների առաջնորդութեամբ, որոնք մի ձեռքներումը կացին, միւսումը ատրձանակ կամ սուր բռնած էին ունենում, 4-6-8 հոգուց բաղկացած զինւած «ասքէրներ»*) գալիս մտնում էին տները՝ դռներից և պատահաններից եւ սկսում էին պահանջել «փուլ» փող:—

Որոնք որ յօժարակամ տալիս էին՝ «ասքէրներն» ստանում եւ հեռանում էին:—

*) Դրանք ամէնքը տեղական և առհասարակ Կովկասեան մահմէտականներ էին, որոնք Օսմանեան բանակի շարքերն էին մտել:

Իսկ որոնք որ չէին տալիս՝ սպառնալովքով երբեք հրացանի կոթով խփելով եւ զրպանները, ծոցերը պտուելով ստանում էին:

Այսպէս մօտենում էին բաւում խոնւած ամէն մի անհատի եւ ապա ամէն մի տնաւորի: Ապա կողոպուտի մի մասը իրանց առաջնորդ պարսիկին տալով՝ հեռանում էին:—

Պատահում էր, որ ասքէրներին առաջնորդող պարսիկը իրան ծանօթ կամ բարեկամ տնատիրոջ, կամ տանու կօմիտետի նախագահին դուրս էր կանչում եւ հրամայում այսքան հազար կամ այսքան հարիւր ըուրլի (նայած տան մեծութեան ու փոքրութեան) փող հաւաքել ձեռաց եւ տալ իրան որ բաժանէ «այս շներին» — առաջնորդների իրանց բռներն են, — որպէսզի նրանք տների մէջ մտնելով՝ «օղլուշաղին սաթաշմիշ» չլինեն:—

Հրամանը ճշտութեամբ կատարւում էր:

Բակից դուրս գալով՝ առաջնորդը ստացած փողերիցը իր բաժինը, կամ տոկոսը իր զրպանը զնելով՝ մնացեալը մասնատրում էր զինուորներին:

Այդ օրը միայն փող էին զձլում ժողովրդից: Երկրորդ օրը սկսեց փողի հետ նա և աւինեղէն, ոսկեղէն ու արծաթեղէն, — առհասարակ թանկարժէք բայց թեթեւ, զրպաններում

պահելու կամ իրանց բարեկամներին, ձեռաց յանձնելու կողոպտումը, և ճիշտ հախընթաց օրւայ ձևով:

Երկրորդ օրում կատարելապէս կողոպտուած են Հայոց երեք եկեղեցիներն:

Պատահում էր, որ փոքոցներում պատահած տաճիկ այս ու այն սպան տանից լսած ձայների վրայ, կամ կողոպտիչներին տեսնելով՝ իսկոյն ներս էր մտնում եւ թափելով, ջարդելով կողոպտիչներին դուրս էր վռնում կողոպտած իրերն տէրերին վերագարձնելով: Իսկ եթէ իրան հետ տաճիկ ասքէր էլ էր լինում՝ հրամայում էր կողոպտիչների ղլխաւորին քաղաքի կօմենդանդին մօտ տանել պատժելու համար: Եւ պատժւում էլ էր: Արդէն քաղաքի մի քանի մեծ հրապարակներում կախարաններ էին շինած եւ նրանց ամէն մէկի վրայ կախւած դիակներն ճոճում էին՝ իրանց վզերիցը կախարած թղթերի հետ՝ թուրք և ռուս լեզւով, — կախւածի անունն ու գործն յիշելով: Կախուողները գրեթէ բացառապէս պարսիկներ էին իրանց սովորական կամ ասքէրի շորով, ևս և ռուսներ, նոյն իսկ ռուս կանայք:

Մի քանի ժամ անցած՝ կողոպտուած տանքալը մտնում էր կողոպտիչների երկրորդ խումբը, տեղ տեղ նա և երրորդ խումբը և նոյն

ձևով իր գործը տեսնելով, իսկ տաճիկ սպայ տեսնելու դէպքում սլուկ գալով և շնչասպառ փախչելով: —

Երրորդ օրն՝ այցելուները՝ կողոպտում էին Ժողովրդի ձեռքում եղած փողերի, ակնեղէնների, ոսկեղէնի որ արծաթեղէնի մնացորդներն, և ապա՝ շորեղէններն: — Եւ միևնոյն եղանակով: —

Այդ օրը, երեկոյեան այսպէս ասած, սաշտօնական, կամ կանոնաւոր կողոպտումը վերջացաւ:

Միւս, չորրորդ օրը, տներն, առուելապէս բնակողներից թողնուած, կամ փախւած տներն, շարան շարան գալիս էին տեղական հասարակ թուրքերն ու ռուսները, նրանց թւում և հայեր թէ տղամարդիկ և թէ կանայք, և մնացած շորեղէններն, պղնձեղէններն և ամէն ինչ հաւաքում տանում: Այնպէս որ Հայերի տների ամենամեծ մասը այժմ իրանից մի կատարեալ աւերակ ու ամայութիւն է ներկայացնում, և ամէն մի հայ մի կատարեալ թեփում հաւհնամաշ շորերի և ցնցոտիների մէջ փաթաթւած:

Բոլոր նշաններից ակնբախ երևում է որ կողոպտումը որոշ սիստեմով էր կատարւում և յայտնի նպատակ ունէր հայերին աղքատացնել, խեղճացել: Եւ պէտք է ասել, որ այդ սիստեմի

հնարողները՝ կատարելապէս իրանց հպատակին հասան:

Ճիշտ է սխտեմը մտածւած և ուղղւած էր հայերի դէմ, և ոչ մի հայի տուն, ոչ մի հայի անկիւն ազատ չմնաց, սակայն կողոպտման բաւականաչափ դէպքեր եղան նա և Հրէաների, ռուսների և նոյն իսկ երկու գերմանացու աների:

Գալով մագաղիներին և խանութներին՝ մի և նոյն սխտեմն ենք տեսնում: Խաղաղութիւնը փոքր ինչ հաստատուելուց յետոյ՝ ես քաղաքի մագաղիներին և խանութների շարքերն աչքով անցկացրի և բոլոր հայերի ու՝ բոլոր մագաղիներն ու խանութներն, — շատ չնչին բացառութեամբ, ջարդուած ու կողոպտուած դաս, մինչդեռ նրանց կողքին եղած թուրքի, վրացու, ռուսի և հրէայի պատկանեալներն՝ բացառութեամբ մի քանի ժամացոյց և ակնեղէն վաճառողներին, — միանգամայն անփնաս էին և լիքը ապրանքներով: —

Կողոպտիչներին դիւրութիւն տալու և սխալւելուց փրկելու համար՝ սխտեմի հնարողներն թուրքերի մագաղիներին և խանութների վրայ թղթեր էին կպցնել տւած՝ որոց վրայ թուրքերէն գրւած էր թէ ումն է պատկանում: Ռուսների և հրէաների մագաղիներին վրայ՝ կաւի-

ճով, ածուխով, մատիտով, երբեմն նա և թղթով գրւած էր «русский магазин», Еврейский магазин»: —

Մենչդեռ Հայերին պատկանեալներէ վրայ ոչ մի մակագրութիւն չկար: Եւ ուրեմն նրանք իրանք իրանց մասնում էին իսկոյն, մանաւանդ որ կողոպտուածը կատարւում էր օրով ցերեկով, և կողոպտւած ապրանքներն մի տեղից միւս տեղ փոխադրւում էին շալակներով ու սայլերով: —

Մի քանի յայտնի հարուստ ֆիրմաների երկաթեայ մեծամեծ կասսաներն՝ զարմանալի ճարպիկութեամբ և հնարագիտութեամբ կոտորւեցին, բացւեցին և նրանցում եղած հարկը հազարաւոր դրամներն, բոլիւեանդեղէններն, ոսկեղէններն և զանազան հազւագիւտ, մեծագին իրեղէններն ձեռաց աւարի ենթարկւեցին: —

Ճիշտ է այդ ֆիրմաների ներկայացուցիչներն վաղօրօք քաղաքից հեռացել էին, և իրանց ամբողջ շարժական կարողութիւնը իրանց երկաթեայ կասսաներում գետեղելով՝ կարծել էին թէ նրանց ազատել են, սակայն ճարպիկ

կողոպտիչներն նրանց բոլոր յոյսն ի գերե հանեցին:*)

ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՂՈՊՏՈՒՄԸ ՏԱՃԻԿՆԵՐԻ ՁԵՌՔՈՎ

Երեք օր շարունակ Հայերին կողոպտողները, — ինչպէս յիշել ենք, բանակին մէջ եղած Կովկասի, առեւելապէս Բագուցի, ասքէրներն էին և նրանց անաշխարհող տեղական պարսիկներն իրանց սովորական շորերով՝ իսկ տաճիկ զօրքերն, շատ չնչին բացառութեամբ, — ոչ միայն չժամանակցեցին կողոպտումներին, այլ նա և պատահած տեղում արդիւում և ծեծում ու ցրւում էին կողոպտիչներին:

Միլիօննի և Մալականի փողոցների անկիւնում, որ զէպի ծոփն է հանում, 2000 հայ

*) Երկաթեայ կասսաներ բացանող մի յայտնի հայ վարպետ կայ Բագուում: — Իմ խնդրիքին զիջանելով՝ խոստովանաբար յայտնեց թէ՛ ում յանձնաբարութեամբ և քանի՞ կասսա է բացարել այդ օրերում և քանի՞ հազար բուրլի վարձ է ստացել: Նրա պատճառին նայած՝ առանց ուղանձին զժաւարութեան կարելի է ամէն կասսա բանալ, երբ բռնակու երկիւղ չունենալուց իզատ՝ վարպետի մօտ կանգնած են լինում նա և ձեզ պահապան զինւորներ, ինչ որ տեղի էր ունեցել մեր վարպետին հետ:

գեղջուկներին՝ խուժանից պահպանում էին տաճիկ զինւորներն: Այդ խղճուկները քաղաքում ուրիշ տեղ ապաստարան չգտնելով հաւաքւել էին ծովափը և սպասում իրանց ճակատադրին:

Պէտք է գիտենալ, որ զօրքը քաղաք չմըտաւ՝ այլ երեք օր պահած մնաց քաղաքի սահմանապիտում:

Քաղաք մտան, ինչպէս յիշել ենք՝ իր տեղում, միմիայն ոտտիկան-զինւորներ իրանց սպանելով: Ամենայն հաւանականութեամբ հայերի սպանումն ու կողոպտումը ահուկի չափերի կը հասնիր, եթէ որ զօրքին թոյլ տրւէր քաղաք մտնելու:

Սալայն նրանց հրամանատարութիւնը զօրքին քաղաքի դրսում պահելով՝ Հայերի կողոպտման գործը թոյլ էր տւել կատարել իր բանակում եղած պարսիկ ասքէրներին որոնք մօրաւ ամսին Հայերից կրած իրանց ֆիզիքական և նիւթական փառք՝ թող այսպէս ասենք. — աւելի բարդ տնկոսներով ստացան:

Քալով տաճիկներին այսինքն՝ տաճիկ իշխանութեան կատարած կողոպտումներին, — դա էլ տեղի ունեցաւ՝ Ազրբէջանական իշխանութիւնը հաստատուելուց և պաշտօն ստանձնելուց յետոյ, երբ խանութները մեծ մասն բացւած

էին և կեանքը, որոշ չափով, իր նօրմալ դրութեան մէջ մտած պրծած էր արդէն:—

Բեռնակիր աւտամօրիւններ երկու զինուորների ուղեկցութեամբ, սկսեցին շրջել քաղաքի մէջ կօօպերացիաների, նաւթարդիւնաբերողների, քաղաքի, Ազգային հիմնարկութիւնների և յայտնի մասնաւոր անհատների պահեստներն բանալ և նրանց միջի ամէն տեսակ ապրանքներն փոխադրել Գանձակ այն է՝ ալիւր, ցորեն, գարի, չոյ, շաքար, իւղ, սապոն, դարման խմիչքեղէն, կաշեղէն, դորգեղէն, երկաթեղէն, պողպատեղէն, ճոթեղէն, բուրդ, բամբակ և այլն:

Այնտեղ փոխադրւեցին նա և հարիւրաւոր մասնաւոր տների ընտիր կահկարասին ու սէրվիզներ, ու պղնձեղէններն:

Եւ ճիշտ տեղեկութիւն ունեւ՝ ինչպէս սպանւած, գերւած և անյայտացած հայերի, նոյնպէս և նրանց կրած նիւթական փառնակութեան մասին՝ սակայն մինչև այդ տեղեկութիւնների ի պաշտօնէ հրատարակուած՝ անտեղի եւ համարում այժմեանից հրատարակութեան առաջ:

Բայց որպէս զի ընթերցողիս փոքր ին գաղափարտւած լինիմի մ ունեցած թւանշանների մասին այստեղ այսքանս միայն կը յայտնեմ, որ սպանւած

ու անյայտացած հայերի թիւը մօտ 17 հազարի է հասնում, իսկ նիւթական կորուստը՝ միլիարդի:—

Կողոպտւում էին բացաձակապէս հայերը, թէպէտ և թիւրիմացութեամբ, կամ ազահութեամբ՝ մի քանի օտարազգիներ ևս կողոպտւեցին:—

Նիւթապէս առաւել տուժողներն են, ի թիւս այլոց, հետեւեալ վաճառականներն՝ 1. եղբարք Թումանեանց, որոց տներից և պահեստներից կողոպտւած ու այրւած է 1820 հակ բամբակ և 50 հակ չամիչ, — ընդամէնը 8,325,000 ռուբլի արժողութեամբ:*) 2. Բաղդասար Յաւորեան և ընկ. տանից և պահեստից կողոպտւած է 1,700,000 ռ. ապրանք:**) 3. Մանուշար Աւագեանի տանից և պահեստից կողոպտել են 410,000 ռ. ապրանք: 4. Նփրեմ Սարգսեանի տանից և պահեստից կողոպտել են 1,300,000 ռ. ապրանք: — 5. Լալայեանցի տա-

*) Այս հաշւի մէջ չէ մտնում Հաշտարխանում և Մոսկվայում մեծամասնականների խլած 10,000 հակ 88,000 փութ բամբակն, մօտ 30 միլիօն արժողութեամբ:

**) Այս պարօնից Պետրովսկում մեծամասնականներն յափշտակել են 90,000 ռ. կանխիկ դրամ և 700,000 ռ. ապրանք:—

նից տարել են 2¹/₂ միլիօնի ապրանք, խուբեանի տանից 200,000 բուբուլ, Հայոց Ազգային խորհրդի պահեստից տարել են հարիւրաւոր փրթեքով բրինձ, Հայ շաքար և զանազան իրեղէններ և այլն: 6. Նաւթարդիւնաբերողների պահեստից կողոպտել են 2 կէս միլիօնի ապրանք, սրանց մի մասը հայերի վրայ է ընկնում: 7. Կօօպերացիայի պահեստից կողոպտել են 6 կէս միլիօնի ապրանք, որոց մի մասը նոյնպէս հայերին է պատկանում: —

Էլ չենք կանգ առնում հազարաւոր հրացանների, հարիւրաւոր թանկագին տորճանակների և միլիօնաւոր փամփուշաների վրայ, որոց և եթ զբաւելու իրաւունք ունէր տաճիկ զօրքերի հրամանատարութիւնը, այլ ոչ ընկերութիւնների ու անհատների ապրանքներն: —

Դժբաղդաբար հայերի կողոպտումներն ու հալածանքներն սրանով ևս չվերջացաւ:

ՆՈՐ ԶԵՒԻ ԿՈՂՈՊՏՈՒՄ ՈՒ ՀԱԼԱԾԱՆՔ.

Բազուն առնելուց մի քանի օր յետոյ՝ Գանձակում կազմակերպւած Ազրբէջանական իշխանութիւնը փոխադրւեց այնտեղ, քաղաքի կառավարութիւնը իր ձեռքն առաւ՝ տաճիկական բանակի հրամանատարութեան վերին հսկողութեան ներքոյ:

Եւ թէպէտ ի պաշտօնէ յայտարարեց, որ բոլոր քաղաքացիները, առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան, համահաւասար իրաւունք և ազատութիւն պիտի վայելեն, սակայն՝ հակառակ այդ յայտարարութեան՝ հայ տարրի վերաբերութեամբ՝ նոր ձևի կողոպտման և հալածանքի գոնէր բացւեցին:

Համառօտակի ամփոփենք այստեղ զբանց պատկերը: Եւ զրեթէ ամենայն օր շարունակ՝ փողոցներից և տներից տսկէրները բռնում առնում էին հայերին՝ երբեմն էլ խմբովին:

Քաղաքից դուրս հանելուց յետոյ՝ զբանց մի մասին հաւաքում էին Սալիանի կազարմաներ կոչւած զօրանոցներում և քաղաքի բանդերում, առանց սակայն նրանց վրայ որ և է մեղադրանք կամ յանցանք վերադրելու:

Դրանց ոչ կերակուր էին տալիս, ոչ էլ գոնէ ցամաք հաց: Ուստի և բանդարգլածներն՝ է որ իրանց տներից կերակուր էին ստանում, և է որ պահապանների միջոցով փողոցից կերակուր էին գնում: —

Բանդարկլածների տրտունջներին ոչ մի նշանակութիւն չէր տրուում, իսկ բողոքողներն զանաւորուած էն:

Հոկտեմբերի 29-ին ներքին գործերի մի-

նիստը՝ Բաղիւի բանդարգեալներին այցելելիս՝
յայտնել էր, որ նրանք բանդուժ մնալու են
այնքան ժամանակ, մինչև որ պարզւի թէ՛
զրանցից որոնք մասնակցել են մարտի դէպ-
քերին:—

Ազրբէջանի իշխանաւորները բնաւ չէին
թաղցնում, որ իրանք բանդարգեալների մէջ
դաշնակցականների են ման գալիս: Իսկ անմեղ-
ներին, այսինքն մարտի դէպքերին մասնակից
չեղողներին՝ անշուշտ տղատ կը թողնեն՝ քըն-
նութիւններն վերջանալուց յետոյ:—

Բ. Ձերբակալւածներից ոմանց՝ փոխանակ
բանդ տանելու՝ քաղաքի հեռաւոր ծայրերում
եղած աներն էին տանում, առ ժամանակ պա-
հում սպանում և դիակներն՝ անյայտացնում:

Այգպիսի զոհերից ամենայայտնիներն էին՝
քաղաքագլխի պաշտօնակատար Ջուժուտ Յա-
րութիւնեանց, բժշկապետ Թադէոս Չաքարեան,
ինժիններն՝ Սերոբ Բաբայեան, Մամսոն Ա-
միրեան, Կոստանդին Քալանթարեան և այլն:

Մենք ընդունում ենք, որ այս չարագոր-
ծութիւնների մէջ իշխանութիւնը և իշխանա-
ւորները անմասն էին, բայց դա զոհերի համար
թեթեւութիւն ու մխիթարութիւն չէ կարող
լինել:

Ք. Ոստիկանապետը յայտարարել էր, որ
«քաղաքացիներին» այս կամ այն պաշտօ-
նէին մօտ հրաւիրելու, — և ընդդիմութեան
դէպքում իրաւունք ունին բռնի տանելու բաց-
առապէս այն ոստիկանները, որոնք բացի իրանց
վրայ եղած Ռ-ից ունին նա և առանձին արտօ-
նաթուղթ. թէ այդ, ոստիկաններն էլ քաղաքա-
ցիներին հրաւիրելու իրաւունք ունեն միմիայն
ցերեկները այլ ոչ երբէք զիշերները: Թէ՛ այս
պայմաններից դուրս գործող ամէն ոք, — լինի
նա հասարակ ոստիկան, կամսպայ, — խաբէխայ
պէտք է համարւի, որին անշուշտ պէտք է բռն-
ել և անմիջապէս հեռախօսով ոստիկանապե-
տին յայտնել ցերեկը՝ այս ինչ, իսկ գիշերը՝
այս ինչ ՌՌ-ներում:—

Բայց բանը նրանումն է, որ ամէն մի ըն-
տանիք՝ բաղկացած մի տղամարդուց և մի կնո-
ջից ու մի քանի երեխաներից՝ անկարող է
յանկարծ իրան տունը լցւած 2—4 զինւած
մարդկանց բռնել, — եթէ ընդունենք որ սիրտ
անէ բռնելու:

Ապա՝ ամէն ընտանիք լրագիր չէ կարդում,
որ ոստիկանապետի կարգադրութեանը տեղեակ
լինի: Վերջապէս տղաբնակութեան ամենա-

խոշոր մասը՝ հեռախօս չունի:—

Եւ անա թէ ինչիցն է, որ գիշեր չէր անցնում ուր աւագակներ խմբեր, յաճախ ոտտիկանների շորերով, չմանեն այս ու այն հայրն տունը, չկողոպտեն նրա ընտանիքին, չբռնաբարեն նրա կնոջը, ազջկան, որի հետեանքը լինում է տանուտիրոջ սպանութիւնը, եթէ նա փորձէ պաշտպանել իւրայինների պատիւը:—

Դ. Դաշնակիցների Բազու գալուց յետոյ՝ այս ամէն բարբառոտութիւններն չվերջացան, այլ քչացան և տարբեր ձևերի վերածուեցին: Օրինակ Պետրովսկից և Խնդէլուց վերադարձող փախստականների,— գրեթէ բոլորն էլ ծերեր, կանայք, երեխաներ,— նաւերն կամ գիշերներն էին հասնում Բագու, կամ երեկոյեան մթին:—

Փախստականներից Ռուսներին, Վրացիներին և Թաթարներին ազատ թողնելով՝ հայերին սկսում էին ցուցակազրել և փառաւորապէս կողոպտելուց յետոյ՝ մինչև լուսաբացն նաւաժառոյցներում պահում էին բաց երկնքի տակ: Դաշնակցականներ էին որոնում, եւ, իհարկէ, չէին գտնում:

Ե. Ինչպէս բանգերում, նմանապէս և ոտտիկանական թաղամասերում ձերբակալած հայերին՝ այնքան եւ այնպիսի ֆիզիքական տանջանքներ էին տալիս, որ մարդու մազերը փշա-

քաղւում են: Խոշտանգանքներից մեծագոյնը և հիւանդացոյնների թիւը քիչ չէ:

Զ. Տասնեակաւոր հայ մարդկանց փողոցներում բռնառում էին եւ կողոպտւելուց յետոյ՝ ապրանքներով բռնաւորած կառքերի եւ սայլերի էին լծում եւ մի տեղից միւս տեղ փոխադրում:— Ապա դրանց քշում տանում բանդերն, եւ արտաքնոցներն մաքրել տալիս:

Է. Դաշնակիցների քաղաք մտնելու նախօրէկին՝ 1000-ից աւելի հայեր քշեցին Գանձակ երկաթուղու ճանապարհով:—

Դրանցից մի մասը հազիւ Գանձակ հասաւ, մեծ մասը քաղցածութիւնից եւ խոշտանգանքներից ճոնապարհին մեռաւ:

Ը. Ժողովրդին կողոպտելով չբաւականաւում վերջերում էլ կառավարութեւնը մի կողմից, եւ մասնաւոր անհատներ միւս կողմից սկսեցին հայերի տներն ու խանութներն բռնազրաւել, մանաւանդ քաղաքից բացակայ ելող հայերին:

Թ. Մինչեւ Բագուի անկումը Բալախանիի եւ Բիրէյբաթի նաւթահանքերում 10—15 հազար հայ ծառայողներ ու բանւորներ կային: Մակայն այժմ միանգամայն արգելւեց հայերին նաւթահանքէն գնալ: Եւ եթէ գտնուեցին մի

քանի սրտոտ հայեր, որ գնացին,— նրանք էլ կամ սպանւեցին կամ կէս ճանապարհից վերադարձւեցին քաղաք:

Վերջերում էլ պաշտօնապէս կարգադրւեց պաշտօններիցը հեռացած համարել նրանց, որոնք մինչև Հոգտեմբերի 6-ը չէին վերադարձել իրանց պաշտօնավայրը:

Այս կարգադրութիւնը թէպէտ և ընդհանրութեանն էր վերաբերում, սակայն նրանից գլխաւոր տուժողը հայերն եղան, որովհետև քաղաքից հեռացողների ամենամեծ մասը Հայերն էին, որոնք ոչ մի հնարաւորութիւն չունէին վերադառնալու՝ մինչև դաշնակիցների Բագու գալն: Իսկ եթէ հնարաւորութիւն զրտնէին և սխալւելով գալին՝ անշուշտ Բագուում պիտի ձերբակալւէին կամ բանդարգւէին և կամ անյայտանային: Պաշնակիցների գալուց յետոյ էլ մինչև այժմ. երբ այս տողերն գրւում են ((1919 թ. մայիսի 7-ին) Բալախանու թուրքերն թոյլ չեն տալիս հայ բանւորներին այնտեղ գնալու: Գնում են միմիայն մի քանի հայ ինժեներներ և երեկոները վերադառնում:—

Ժ. Չամախչոյ և Գեօքչայի հաւառների փախստականներն՝ երկար ձգձգումից յետոյ՝ վերջապէս իրաւունք ստացան իրանց հայրենի-

քը վերադառնալու: Կառավարութիւնը նրանց ձրի տոմսակ և պահապաններ տւեց:—

Սակայն երկաթուղուց այն կողմը՝ նրանք ճանապարհին կողոպտւեցին և խոշամեղեցին, կանանց մի մասը բռնաբարւեցին և կիսամեռ հազիւ իրանց գիւղերն հասան: Նրանց ցանքսերն արգէն թուրքերն հնձել ու տարել իրանց էին սեպհականացրել: Նրանց միակ յոյսը մնացել էին իրանց խաղողի այգիները: Դժբաղդաբար խեղճերը այգիների բերքերից օգտւելու բազմից ևս զրկւեցին որովհետև մօտ 200,000 դալլ նրանց զինին՝ երկրագործութեան և պետական կալւածների մինիստրները աճորդով վաճառահանեց յօգուտ գանձարանին:*)

Դժբաղդաբար գիւղացիների թշւառութիւններին դրանցով վերջ չդրւեց: Մինչև այսօր էլ նրանք երկիւղի, տագնաւի և հալածանքի տակ են աղբեցիկ անհատների կողմից:

Մեր ձեռքում եղած մի դօկումենտից երևում է, որ յիշեալ երկու գաւառների 43 հայկական ծաղկեալ գիւղերից՝ միմիայն 14-ն են մնացել:

Մնացեալ 29 գիւղերն հարևան թուրքերն

*) Վերջերում Վրաց Կառավարութիւնն ևս՝ Շուլաւերցիների 100,000 դոյլ զինին վաճառահանեց Թիֆլիսում:

իրանց են սեպհականացրել: Մի քանի հայկական գիւղերն ուրիշ նահանգներից եկած, կամ փախած մահմէտականներով են բնակեցրած:

Շամախույ գաւառի 20,000 ազգաբնակչութիւնը ընդամէնց 4560 օրավար (գետատին) գետին ունի թէ վարուցաքսի և թէ այգիների ու խոտհարքի համար, ուրեմն ինչ կը լինի տեղացիների գրութիւնը միթէ դադարեալած գիւղերն զբոյց եկող թուրքերին արին:

Գեօքչայի գաւառի մի քանի արօտատեղիներն՝ կապալով են արւած թափառական լէզզիներին, որոնք մօտակայ այգիներն փչացնում են և իրանց աւազակային յարձակումներով Հայերին ահ ու սարսափի մէջ են պահում: Գալով Հայերի դաշտերին, արօտատեղիներին և այգիներին, — զրանք մահմէտականների կենդանիների համար արօտատեղի են դարձել տնարգել:

Բոլոր այգիներին չափառներն գողացւած են: Այժմս էլ սկսել են խաղողի որթերն հաւաքել ու տանել իրրեւ վառելիք: Տներն քանդում են և փայտեղէններն ու քարերը տանում են: Սովից տտռապող ազգաբնակչութեանը կեքակրելու համար՝ վարչութիւնը ցուցակագրեց և խոստացաւ ամէն մի հոգու կէս փութ ալիւր տալ ամսէնը մի անգամ: Բայց 5 ամսւայ հա-

մար տւեց մի անգամ միմիայն 10-նական ֆունդ, այն էլ ոչ ամէնքին:

Հագնելիք չունենալով՝ ժողովուրդը գրեթէ մերկ ու բոբիկ է մանգալիս: —

Սովից չկոտորւելու համար՝ ժողովուրդը՝ յափշտակիչների թողած հագնելէզէնը ծախեց ծխեց ու հացի տւեց: —

Գիւղական տանուէրներն ոչ թէ ընտրւում, այլ ուղղակի սրբոտաւներից են նշանակւում: Եւ, ըստ մեծի մասին, զբանք բնաւ չեն մտածում ժողովրդի մասին, այլ աշխատում են միմիայն իրանց նշանակողներին զիւր դալ: —

ա. Յունվար ամսին (1918 թ.) Ալթի-Աղաջ գիւղի մօտ մի հայ սպանւեց և միւսը վիրաւորեց:*)

բ. Փետրւարին՝ Քիւրդամիւրի ճանապարհի վրայ՝ իրանց գիւղերն զնացող 30 հայերից՝ 22 սպանւեցին ասքէրներից և մեկեցիօներնեքից: Նախ քան այդ՝ նոյն ճանապարհի վրայ մալական մի ֆուրդօնչիկ մալական 8 հայի զիալ էր տեսել:

գ. Սաղիան գիւղի վրայ գիշեր յարձակողներն սպանեցին 5 տղամարդ 3 կնիկարմատ և ծանր վիրաւորեցին 3 տղամարդ, 7000 բուբլի էլ գրամ յափշտակեցին:

*)Իրանց և հետեւեալ ամենատեսակ զոհերի անւանական ցուցակն ունենք մեր ձերքի տակ:

դ. Մարտին՝ Զանգի կայարանի մօտ սպանւեցին 3 մարդ.

Գիւրջիվան գիւղի վրայ յարձակողներն սպանեցին տեղական քահանային, նրա կնոջը և երկու երեխաներին. նրա եղբօրը իր կնոջ հետ:

Երկրորդ անգամ Սաղիանի վրայ եղած յարձակման ժամանակ սպանւեցին 7 տղամարդ, 4 կնիկմարդ:

ե. Յունիսին՝ Բահլիան գիւղում սպանւցին մէկ տղամարդու:

զ. Յունիսին Գիւրջիվանի վրայ յարձակողներն սպանեցին 4 տղամարդ և 2 կնիկարմատ, յափշտակեցին սպանւածների դրամներն որ նրանք ձեռք էին բերել զինեվածառութիւնից:

Միւրիշէն գիւղից անյայտացաւ և յետոյ Շամախուոյ մօտ զանւեց մի տեղացի հայի զիակ:

Սաղիանի մօտ անտառում յանկարծակի սպանւեց մի հայ:

է. Առեանդուել են 27 կին, որոց մէջ 4-ը 11-12 տարեկան օրիորդներ են:—

Առեանդութիւններից յետոյ՝ եղել են մեծ ու փոքր յափշտակութիւններ ինչպէս զրամի, նոյնպէս և կանանց:

ՌՈՒՍԱՅ ԶՕՐԱՑՐԻԻ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

1917 թվականի վերջերում տեղի ունեցած զօրացրիւր, — ինչպէս ասել ենք առաջին գլուխում, — ահագին հարւած էր դաշնակիցներին, ի մասնաւորի, Անգլիայի համար, որի շահմարանը կազմող Հնդկաստանի դուռը այսպիսով բացուած էր Գերմանիայի և Տաճկաստանի առաջ:

Ուստի Անգլիան ամէն կերպ աշխատեց փակել այդ դուռը ռուսների ձեռքով, մինչև ինքը հնարաւորութիւն կունենայ անձամբ զիմագրաւել թշնամուն:—

Այդ ուրիշներից մէկը, ասել ենք, Բիշերախով գնդապետն էր, որին, սակայն, հարկ եղաւ վերջերում ուղարկել Կովկաս:—

Իսկ Պարսկաստանում մնացին, բացի Բաւրատովից, նա և տեղական հայերն ու Ասորիները: Վերջիններիցս կազմւած ռազմիկ խմբերի մէջ՝ զօրացրիւր յետոյ էլ՝ բաւականին ուռս սպաներ մնացին, որոնք, սակայն, չկարողացան Պարսկաստանում մնացած մեծաքանակ ռազմամթերքն պաշտպանել յափշտակութիւնից:

Իսկ յափշտակողներն յայտնւեցին տեղական պարսիկներն Կովկասից եկած թաթարներին հետ և թերևս նրանց ներշնչմամբ:

Ռազմամթերքի պահեստներ կային թաւ-
րիզում, Ուրմիայում, Սալմաստում և, նա
մանաւանդ, Շարաֆխանէի և Հէյդարաբադի
նաւահանգիստներում:—

Այդ ռազմամթերքին տիրապետելու առի-
թով՝ ընդհարումներ տեղի ունեցան պարսիկ-
ների և Ասորիների մէջ որ հետզհետէ սուր
կերպարանք ստացան: Այդ ընդհարումների մի-
ջոցին էր, որ Ահմէտ աղա քուրդը բաւականին
Ասորիներ կոտորեց երբ նրանք Սալմաստ էին
անցնում:

Ահմէտ աղան այն յայտնի շէյխ Սըմկոյի
եղբայրն է, որ պատերազմից առաջ՝ Վարան-
ցով-Դաշկովից թողակ էր ստանում և Կովկա-
սից Տաճկաստան գէնքէր էր փոխադրում, իբ-
րե թէ եր ցեղակիցներին տաճիկների դէմ զի-
նելու համար:—

Բայց պատերազմի ժամանակ՝ դժբերով իր
խոռոտումը, զինում էր հէնց ռուսների իրանց
դէմ, բայց այնպիսի ճարպիկութեամբ, որ ռուս
զօրավարները ոչ մի անգամ գլխի չընկան թէ
նա որպիսի և որքան դաւաճանական խաղեր է
խաղում իրանց հետ:*)

*) Սըմքոյի, ինչպէս նա և մի քանի այլ ազդե-
ցիկ քրդերի, Վորոնցով—Դաշկովի հետ ունեցած յա-
րաբերութեան և նրանց գործողութիւնների մասին

Արդ՝ հէնց այս Սըմկոյն կամենալով Ասո-
րիներին պատժելու, բարեկամութիւն կեղծեց և
նրանց հոգևոր Պետ Մար-Շիմոնին ճաշի հրա-
ւիրելով՝ նենգութեամբ սպանեց:

Այս սպանութիւնը առիթ եղաւ փոխադարձ
ատելութեան սաստկանալուն և նորանոր կո-
տորածների, որոնցից անմասն չմնացին նա և
Հայերն:

ՏԱՃԻԿՆԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.

Պարսկաստանի այդ ներքին խառնակու-
թիւնների միջոցին էր, որ 24,000 հոգուց բաղ-
կացած տաճկական երկու դիվիզիա զօրք Ալի-
էհսան փաշայի ղեկավարութեամբ, Մօսուլից
գուրս գալով՝ Վանի, Խոյի և Սալմաստի վրայով՝
թաւրիզ էր գալիս: Նրա նպատակն էր Պարս-
կաստանի տեղացիներից և Կովկասից այնտեղ
անցած թաթարներից գնդեր կազմելով և նրան-
ցով իր բանակը սաւարացնելով՝ Հնդկաստանի
վրայ արշաւել:—

Նրան միանալու էր Տաճկաստանից Կովկաս

ընդարձակ տեղեկութիւն ունենալ ցանկացողներին
հրաւիրում եմ թերթել իմ «Հայերի ազատագրական
շարժումները» եօթներորդ պրակը:

մեկնելու պատրաստուող տաճկական բանակը՝
Կովկասեան հարցը վճռելուց յետոյ:—

1918 թ. Ապրելին Ալի Էհսան փաշան կա-
մաց կամաց մօտեցաւ Պարսկաստանի սահման-
ներին: Այդ տոթիւ տապնաւն ու երկիւղն աի-
րեց Խոյի և Սալմաստի քրիստոնեայ ազգաբնա-
կութեանը— Ասորիներին և Հայերին, որոնք
մտադրւեցին զազթել: Քրիստոնեաներից առա-
ւել վատ ազգեց Ալի Էհսան փաշայի զալուստը՝
նա և Անգլիացիներին վրայ, որի մի փոքրիկ
վաշառ Մօօրս մայօրի գլխաւորութեամբ՝ կանգ-
նած էր Սային Կալայում:

Այդ աեղից Մօօրսը սաւառնակներով մի
քանի հրահանգ ուղարկեց Ասորիներին և Հա-
յերին՝ աեղներիցը չշարժել: Խոստանալով ու-
ղարկելու նրանց կենսամթերք և սագմամթերք:

Քրիստոնեաները վստահ անգլիական խոստ-
ման վրայ՝ սկսեցին դիմադրել տաճիկներին և
մի քանի անգամ ջարդեր տալով նրանց՝ կասեց-
րին նրանց առաջ խաղաղութիւն, բայց միւս կող-
մից տաճիկների ուժեղանալն տեսնելով՝ ստիպ-
ւած եղան նահանջել դէպի Սային-Կալա:

Նրանք 85,000 հոգի էին, որոնցից 25,000
միայն Հայ: Ճանապարհին նրանք 15,000
հոգի գոհ տւին թէ սպանւած և թէ մեռած:

Անգլիացիները շատ և շատ դժգոհ ֆաեցին

քրիստոնեաներից և նրանց ուղղակի դաւաճան
անւանեցին այն մաքով, թէ ինչո՞ւ նրանք գող-
թեցին հակառակ իրանց տրւած հրահանգին:
Երևի Անգլիացիք մոռացած էին, որ իրանք էլ,
հակառակ իրանց խոստմանը, քրիստոնեաներին
կենսամթերք և սագմամթերք չ'հասցրին:

ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՅԻՔ

Այդ միջոցներին էր որ գենեռալ Պրժեմալ-
սկու կարգադրութեամբ՝ էրզրումի պաշտպա-
նութեանը գնացող Անգրանիկը՝ անկարող լինե-
լով իր վրայ դրւած միսիան կատարել, — յետ
էր դառնում, և Նախիջևանի և Երևանի մէջ
եղած երկաթուղու կողմերում եղած 21 թուր-
քական զիւղերն Բաշնորաշէնի ուղղութեամբ՝
հողին հաւասարեցնում Դրօյի խմբի աջակցու-
թեամբ:

Ապա Անգրանիկը փորձեց Սալմաստին և
Խոյին օգնութեան հասնել, այսինքն այդ տե-
ղերից զազթած Ասորիներին և Հայերին փո-
խարինել ինպատո Անգլիային, սակայն նրա
այդ արշաւանքն ևս անյաջող անցաւ:

Ուստի վերադարձաւ Զուլֆա:— Նրան
ուղեկցում էր անգլիական կապիտան Դրէսին,
որի թելադրութեամբն էր, — որ Անգրանիկը

Բագու Շահումեանին հեռագիր էր խփում և մեծամասնական իշխանութիւնն ընդունում:

Երեւի ամէնքն էլ յիշում են՝ թէ Շահումեանը ինչպիսի հրճանքով ընդունեց Անդրանիկի յարիւր իրան և ամէնատեսակ օգնութիւն էր առաջարկում նրան, իհարկէ, առանց մտքովն անցկացնելու, որ օգնելով Անդրանիկին՝ օգնած կը լինի Անգլիացիներին, որոց ատելով ատում էր Շահումեանը: Յայտնի է նմանապէս ամէնքին, որ նոյնպիսի միամիտ ոգևորութեամբ՝ Շահումեանը ընդունեց նա և գնդապետ Բիշերախովի առաջարկը և նրան լիազօր հրամանատար կարգեց Բագուի կարմիր բանակին:—

Այսպէս թէ այնպէս՝ Շահումեանը՝ հակառակ իր ջերմ, անկեղծ ցանկութիւնը՝ հնարաւորութիւն չունեցաւ Անդրանիկին օգնելու: Վերջինս էլ Ալի Էհսան փաշային Պարսկաստան մանելն լսելով՝ Նախիջևանի շրջանում մի քանի թուրքական գիւղեր քանդելով՝ անցաւ գնաց Զանգեզուր:

ԱԼԻ ԷՀՍԱՆ ՓԱՇԱՆ ԹԱԻՐԻՉՈՒՄ

Անդրանիկի ասպատակութիւնների լուրն առնելով և նրանից վրէժ առնելու հնարաւոր-

րութիւն չունենալով՝ փաշան հրամայում է Սոյի և Մակուի Հայերին կոտորել, որին մասնակցում են և տեղական պարսիկները:— Մի և նոյն ծրագրով, այսինքն Հայերին կոտորելու ցանկութեամբ, Ալի Էհսան փաշան շտապում է գէպի Թարիգ: Սակայն դեռ այնտեղ չհասած՝ խիստ պատէր է ուղարկում պարսից իշխանութեանը՝ աչքի ընկնող Հայերից 10 հոգի պատանդ վերցնել:

Հայոց առաջնորդարանում այդ առթիւ անգլի ունեցած ժողովը՝ վճռում է ընդունել անճիկ զօրավարի առաջարկը:*) Թաւրիգի 800 տ. հայութեան սիրոյն համար՝ 10 պատուաւոր անձինք յօժարակամ յանձն են առնում զոհել իրանց, եթէ հարկ լինի:

Հեռեւեալ օրը նրանք յանձնւում են պարսկաց իշխանութեանը, որ պատուով պահում է պարսկական թաղի մի տան մէջ մինչև Ալի Էհսան փաշայի գալն:—

Տաճիկների պահանջմամբ՝ սրանց վրայ աւելացան նա և 3 ազդեցիկ հայեր ևս այն է՝ Զաքար Նազարբէգեան, Աղէքսանդր Տէր Յակոբեան և Թադէոս Աֆթանգիլեան:

*) Նշանակալից է որ հայ ժողովրդի անունից շարունակ և բարձրաձայն խօսող Թաւրիգի դաշնակցականներն՝ խոյս էին տւել այդ ժողովից:

Յունիսի 28-ին Ալի Էհսան փաշան հասաւ թաւրիգ: Պարսիկները խանդավառութեամբ ընդունեցին նրան: Հայերն էլ իրանց հերթում մատաղ արին և ազունաց ներկայացրին: Այս վարմունքը, ըստ երևոյթին, փաշայի բարկութիւնը իջեցրեց:

Ուստի նա նրանց ասաց՝ «մէկ միլիօն հայ կուտորեցինք, բայց նրանք դարձեալ խելքի չեկան:

Զալմ Անդրանիկը եկաւ Սոյ՝ Չարգւեց, փախաւ. հրամայեցի Սոյի հայերին կուտորել: Անդրանիկը կուտորեց Նախիջևանի թուրքերին, ես էլ հրամայեցի կուտորել Մակուի հայերին:

Եթէ դուք էլ որ և է կապ ունենաք Անգլիացիներին հետ՝ ձեզ էլ կուտորել կուտամ»:

Այդ բոլէին առաջ եկաւ պարսից գահաժառանգը և յայտնեց, որ փաշան կարող է միանգամայն վստահ լինել անգլիան հայերի վրայ, որոց հաւատարմութեան մասին ինքը ոչ մի կասկած բնաւ չէ ունեցել և չունի: Մի և նոյն իմաստով խօսեցին նա և Սպանական հիւպատոս Յրանսինի(*) և Հայոց Առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոս:—

*) Անգլիական և Յրանսիական հիւպատոսներն այդ միջոցին հեռացել էին թաւրիգից և դնեցին թշնամի:

Այս վկայութիւնների վրայ՝ փաշան հրամայեց պատանդ վերցրած Հայերին ազատ թողնել:

Ալի Էհսան փաշան 5 ամառաւոր մնաց թաւրիգում և իր բանակը սաւառացնելու լուռ ու մունջ գործօնէն էր զբաղւած՝ անհամբեր սպասելով՝ կովկասից զայլք տաճկական բանակին:

Եւ որպէս զի իր զաւանի գործունէութիւնը երեան չգայ, — խորամանկ փաշան սկսել էր թաւրիսում բարեգործական և մարդասիրական նպատակները պատրուակով՝ հանդէսներ կեներկայացումներ կազմակերպել, որոց համար ցըրւած հրաւիրատուներով անագին գումար հաւաքեց ժողովրդից, որոնք, կամայ թէ ակամայ, առատաձեռնութեամբ վճարում էին իրանց ստացած տուների արժէքն:—

Այս առիթներով թաւրիգի միմիայն Հայ համայնքի գրպանից 50,000 թուման զուրս ելաւ որ այժմեան կուրսով վեց միլիօն բարձր է անում:

ԿՈՎԿԱՍ ԱՐՇԱԽՈՂ ՏԱՃԻԿ ԲԱՆԱԿԸ

Էրզրումի և Սարիղամիշի առումից յետոյ՝ տաճիկները նոր ուժեր ստանալով կարող բերդի վրայ խաղացին:

Դրութեան լրջութիւնը հաշւի առնելով՝ մարտի սկզբներէից զենեռալ Նազարբէգեանը սկսեց թիկունքում եղած հայկական թէ՛ ճակատի թէ՛ պահեստի զօրամասերը կենդրոնացնել Կարսում:

Հայկական Յ-րդ հրացանաձիգ գունդը, որ Թիֆլիսումն էր գտնուում, հրաման ստացաւ անմիջապէս Կարս ուղևորել: Նոյն հրամանն ստացան նա և հայկական նորակազմ թնդանօթաձիգ զօրամասերը, որոնք դեռ ևս լիովին պատրաստ չէին ռազմարեւմ գնալու, սակայն զրութեան շտապօղակախութիւնը նրանց ևս ստիպում էր ճակատ գուրս գալու:

Այնպէս որ մարտի վերջերին՝ հայկական կորպուսի մեծագոյն մասը՝ բաղկացած 7 հետեակ գնդից, 6 թնդանօթաձիգ բաւարէայից, 2 հեծելազօր գնդից և մի շարք աւելնիքական և այլ՝ մասնագիտական փոքրիկ զօրամասերից՝ գտնուում էր Կարսի ճակատում: Հայկական կորպուսի մէջ էին մտնում նա և մի շարք «խրմբեր» իրանց պետերով (*):

*) Այդ խմբերը միայն անուշով էին ևն սրկւում կորպուսի և զիվիզիայի հրամանատարներին և շատ զէպքերում ինքնազուլիս զործողութիւնների շնորհիւ, ընդհանուր գործին աւելի ֆլաւում էին՝ քան օգնում:

Բացի այս զինուորական մասերից՝ հայկական կորպուսի հրամանատարին, որպէս ընդհանուր հրամանատարի, ենթարկւում էին նոյնպէս Անգրանիկի հրամանատարութեամբ կազմւած մի յատուկ ջակատի զօրամաս (особою дру ада), բաղկացած մեծ մասամբ տաճկահայերից: Սակայն Անգրանիկը էրզրումում իր կրած անյաջողութիւնից յետոյ՝ թողեց այս զօրամասի հրամանատարութիւնը և հեռացաւ ու աշխուհեռեւ մասնակցութիւն չունեցաւ ոչ Կարսի և ոչ էլ Ալէքսանդրօպօլի զէպքերին:

Զօրքերի մեծագոյն մասը՝ իհարկէ, զբաւնւում էր ռազմադաշտում և անմիջական շփման մէջ էր թշնամու հետ: Կարսի բերդում կային երկու հետեակ գունդ և մի քանի աննշան խրմբերով՝ ոչ բաւարար թւով թնդանօթաձիգներ:—

Ապրիլի սկզբին զրութիւնն սկսեց աւելի և աւելի բարդանալ: Թուրքերը մօտենում էին Կարսին: Ռազմադաշտի հայ զօրքի մէջ բարոյաւքումն էր տիրում, իսկ տաճիկները օրաւոր նորանոր ուժեր էին ստանում: Ապրիլի 3-ին նրանք սկսեցին ռմբակոծել բերդի հետաւոր մարտկոցները:— Ռազմադաշտում եղած զօրքերի մի մասը հաւաքւեց բերդի մէջ, ուր 7—8 հազար զօրք գոյացաւ, որ, իհարկէ, այդ հսկայ բերդի պաշտպանման համար չափազանց

փոքր թիւ է: Ուստի պաշտպանողներ թիւն աւելացնելու համար՝ բերդապետ զեն. Դիհի հրամանով զինւորակոչի ենթարկւեցին Կարսում գտնւած բոլոր զէնքի ընդունակ մարդիկ: Սակայն զժբաղդութիւնն այն էր, որ թնդանօթածիգ և այլ մասնազիտական զօրքերն թէ քանակի և թէ մանաւանդ սրակի տեսակէտից, շատ ցած էին կանգնած հարկ եղածից: Ռազմամթերքի պակասութիւն չկար: Բերդապետի մօտ եղած խորհրդակցութիւնը պարզել էր, որ բերդը կարող է մի ամբողջ տարի զիմագրել: Կենսամթերքի պակասութիւնն էլ՝ այնքան ըզգալի չէր:

Զօրքի տրամադրութիւնը՝ հակառակ դաշտային զօրքի տրամադրութեանը՝ բարձր էր: Բիրդի պատմական անառիկութիւնը՝ բոլորին էլ վստահութիւն էր ներշնչում:

ԶԻՆԿԷԼՈՒ ՂԵՌԱԳԻՐԸ

Ապրիլի 9-ին տաճկական թնդանօթներն սկսեցին ուժեղանալ բերդի առաջապահ մարդկոցները, որոց մէկին, հետեւել օրը, տաճիկները նոյն իող խլեցին: Այս բանը, ինչ տեսել կուգի, թէ և վատ ազդեց զօրքի վրայ, սակայն լոյս 11-ի գիշերը ծերունի զնդապետ Սամարցեանը

70 զինւորով խիզախ յարձակմամբ հերոսաբար յետ խլեց մարտկոցը տաճիկներէ ձեռքից: Ծերունի հերոսի օրինակը բարձրացրեց զօրքի ոգին, և նա պատրաստակամութիւն յայտնեց ինչ գնով էլ որ լինի՝ պաշտպանել բերդը:

Տենգոտ պատրաստութիւնների և ուժերի լարման ու ոգեւորութեան այդ պահուն՝ յանկարծ լուր տարածւեց, որ Անգրիկական Կառավարութեան զխաւսոր Զիւնիէլուց հետագիր է ստացւել բերդը յանձնել տաճիկներին՝ համաձայն կնքւած զինադադարի:

Զօրքի տրամադրութիւնը ընկաւ, լուում էի տփգոնութիւններ, բայց ինչ արած, պէտք էր հնազանդւել կարգադրութեան:

Ապրիլի 11-ին բերդապետ զեն. Դիհը, Անգրիկական Կառավարութեան և Հայոց Ազգային Խորհրդի նշանակած արտակարգ մոմիսար Միքայէլ Արզումանեանի հետ բանակցութիւն սկսեց, բերդն յանձնելու պայմանները մշակելու համար:

Տաճիկների դրած վերջնական պայմանը բերդն յանձնելու մասին այս էր: 1) Հայոց զօրքերը պէտք է յանձնէին բերդի բոլոր մարդկոցները Ապրիլի 12-ին կէսօրեայ ժամը 12-ին և իջնէին քաղաքի ցածր մասը Կարս չալի տփին և ապա հեռանային քաղաքիցմինչև հետե-

էալ օրւայ՝ Ապրիլի 13 ին երեկոյեան ժամը 5-ը. 2) զօրքը իրաւունք ունէր վերցնել իր հետ իր ղէնքի և ուտեստի անհրաժեշտ պահեստը և զօրամասային գոյքերը: 3) Մինչև զինադադարով սրտշտժ Արփաշայի սահմանը յետ քաշելու համար՝ տրուեմ էր 3 օր ժամանակամիջոց: 4) Հետացող զօրքի կողմից քաղաքը չպէտք է այրւէր և քաղաքում եղած տաճիկ գերի առքէններն չպէտք է կոտորածի ենթարկւէին:*)

Նշանակած ժամին բերզը յանձնեց թշնամուն: Սկսեց սարսափելի շփոթ և իրարանցում զօրքի մէջ: Ոչնչով չէր լինում համոզել հայ զինւորներին, որ զինադադարի պայմաններին համաձայն նրանց կեանքն ապահովւած է:

Եզանակն էլ աւելի նստատու էր ստեղծւած տագնապին: Երկու օր անընդհատ տեղացող անձրեղ կարսից ղէպի Ալէքսանդրօպօլ տանող խճուղին և նրա երկու կողմերը այնպիսի սարսափելի ցեխ էր դարձրել, որ ձիանքը թաղւում էին և այլ եւ չէին կարողանում կաւոտ ցեխից դուրս գալ:

Հայկական կօրըուսը այդ նահանջի ժամա-

*) Վերջին երկու պայմաններն էլ հայերը խախտեցին. հետացող զօրքը կրակի մասնեց քաղաքը և գերի առկէտներին շատերին սպանեցին:

նակ կորցրեց ոչ միայն իր զօրքի մեծ մասը... զասալքութեամբ, այլ և իր գոյքերի ռազմամթերքի տնւագն ^{3/4} մասը, որ մնաց կարս— Ալէքսանդրօպօլ ճանապարհի վրայ:

Փախստականների սայլերը այնպէս էին բռնել թէ երկաթուղին եւ թէ խճուղին, որ անցնէ անհնար էր դառնում: Պէտք է խոստովանել, որ տաճիկները պահեցին իրանց խօսքը եւ նահանջի երեք օրւայ ընթացքում ոչ մի հրացան չ'արձակեցին թէ եւ, եթէ ցանկանային, Հայոց ամբողջ զօրքը կը գերէին կամ կ'ոչնչացնէին:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐՕՊՈԼՈՒՍ

Ալէքսանդրօպօլ հասնելով Հայոց զօրքերի հրամանատաները հաւաքելով իրանց զօրքերի մնացորդները և կէս դարձած զօրամասերը՝ աեղաւորեցին մի մասը քաղաքում, մնացածը մօտիկ գիւղերում:

Թւում էր թէ ամէն ինչ վերջացած է: Օր աւոր սպասում էր հաշտութեան:

Զօրքը նոր կռիւներ անելու ոչ տրամադրութիւն ունէր և ոչ էլ սպասում էր նոր ընդհանրումների:

Այսպիսի հանգիստ և անհոգ վիճակի մէջ

էր զօրքը, երբ մայիսի 15-ին առաւօտեան վաղ
յանկարձակի սկսեցին որոտալ թնդանօթները
Արփաշայի ափին: Այդ այնպիսի անակնկալ ե-
րևոյթ էր, որ մի քանի ժամ դեռ ոչ ոք, մա-
նաւանդ զիւղերում գտնուած զօրքը պատրաս-
տութիւն անգամ չէր տեսնում զիմադրութեան՝
չիմանալով բանի էութիւնը և ենթադրելով, որ
պատահական թիւրիմացութիւն է: Նոյն իսկ
առաջին զիմիզիայի շտապը, որ գտնուում էր
քաղաքում, թնդանօթի առաջին որոտումից մի
ժամ յետոյ՝ չգիտէր թէ բանն ինչումն է, երբ
պարզեց որ թիւրիմացութիւն կամ հանաք չէ,
այլ տաճիկները լըջօրէն ուժբաւոյնով են քա-
ղաքը, ուստի և սկսեցին շտապ հրահանգներ ար-
ձակել պաշտպանութեան զիմելու:

Չնայած այս բոլորին՝ Հայոց զօրքը կարո-
ղացաւ մինչև երեկոյեան 7—8 ժամը զիմադ-
րել, մինչև քաղաքացիք և մօտակայ զիւղերն
կարողացան հեռանալ, փախչել: Երեկոյեան 8
ժամին քաղաքը յանձնեց տաճիկներին: Բա-
նակցութիւններից պարզեց, որ տաճիկները
պահանջում են 25 վերստ յետ նահանջել քա-
ղաքից և երկաթուղու գիծը այնքան տարածու-
թեամբ յանձնել նրանց: Պարզեց որ այդ պա-
հանջը տաճիկները վաղօրօք արած են եղել
Անգրիկովկասեան Կառավարութիւնից և նա իր

համաձայնութիւնը աւած պրծած է եղել դեռ
մայիսի 13-ին: Սակայն Չիւենկէյի իր ժառա-
նակին յայտնած յեր Ալէքսանդրօպօլ՝ զօրքերի
հրամանատարութեանը:—

Եւ Չիւենկէյու այդ, ուրիշ բան չասելով,—
աններելի զանցառութեան պատճառաւ՝ Ալէք-
սանդրօպօլի և նրա շրջակայ ազգաբնակչութեան
մի խոշոր մասը պուկ եկաւ իր վաթանից և
գաղթի ճանապարհն ընտրեց դէպի Վրաստան և
այնտեղից էլ դէպի Հիւսիսային Կովկաս:

Հետեւեք, ընթերցող, այդ դժբաղդներին:

ՇԻՐԱԿԵՑԻՆԵՐԻ ՓԱՆՈՒՍԸ

«Ալէքսանդրօպօլ քաղաքը իւր շրջանի զիւ-
ղերով Մայիսի 15-ին տաճիկների յարձակման
օրը սկսեց գաղթել,— այսպէս է նկարագրում
այդ փախուստը ինքը փախստականը:

Գաղթականականութիւնը գնում էր երեք
զծերով: Ալէքսանդրօպօլ քաղաքի բնակչութիւ-
նը իւր մօտիկ զիւղերով— Ղանլիջուց— Կաղս,
2 Քէթի, Օրթաքիլիսայ, Թափարլի, Ղոնադոն,
Դիւզքեանդ, Դիրաքլար, երկու Քեափանձակնե-
րը գաղթեցին դէպի Չաջուզ գիւղը, որտեղից
անցան Չաջուզի լեռնանցքը և մտան Փամփա-
կու ձորը:— Երկրորդ զծով, որ տանում է Ա-

ըագածի լեռնաշղթայով գէպի Փամփ, որտեղից
և Համամչի-Ղարաքիլիսայ գաղթեցին, Դահարլի,
փոքր Ղարաքիլիսայ, Թափաղուսի, Ջլոքան,
Քէուլալի Ղափլի, Տաշլան-Ղշլախ, Ազին, Հոռոմ
և Արագածի ստորոտի բոլոր գիւղերը սկսած
Ագիեամանից մինչև Նորաշէն: Երկրորդ գծով
գաղթականները բաժանեցին երկու մասի. մի
մասը Նորաշէն—Փամփ լեռնաշղթայով մասա-
Համամչի—Փամբակի Չորը, իսկ միւս մասը՝
Ղանդաղսագ գիւղով անցան գէպի Աբարան, աշ-
խատելով մասնել Արարատեան դաշտը: Երրորդ
գիծը Ալիեանու ձորն էր, ուր գաղթեցին Ղայ-
դուլի կոչւած շրջանի գիւղերը, սկսած Բատե-
վան, Քան աղբիւր մինչև Ալիեան, որոնք նոյն-
պէս մասն Փամբակու Չորը:

Արփաշայ գետի ափին գտնուող գիւղերը
գաղթել էին անակնկալ, մինչև անգամ առանց
գոակի, իսկ մնացող գիւղերը կարողացել էին
վերցնել սայլերի վրայ իրանց ունեցած անա-
յին ամենաանհրաժեշտ իրերը՝ ալիւր և ընտա-
նի կենդանիները:—

Տաճիկ զօրքը հետևում էր միայն անակըն-
կալի բերել և աշխատել խաղաղ ժողովրդին տե-
ղից շարժել և նիւթապէս քայքայել, և այդ յա-
ջողեց նրանց: Նրա խորամանկ քաղաքականու-
թեանը և սիրաշահ լեզուին զոհ գնաց համարեա

ամբողջ հայութիւնը,— ամբողջ եմ ասում, ո-
րովհետեւ թէ և ասում եմ Ալէքսանդրօպօլ քա-
ղաքն իւր շրջանով, բայց չպէտք է մոռանալ,
որ թէ քաղաքում և թէ շրջանում գաղթել էին՝
Ալաշկերտի Խնուսի, Էրզերումի, Կաղզվանի,
Ղարսի, Օլթիի և Արգահանի բնակչութիւնը,
ուրեմն գաղթականութիւն աւելով պէտք է հաս-
կանալ համարեա Արևելեան, Արեւմտեան Շի-
րակը եւ Տաճկահայ գաղթականութիւնը:

Տաճիկ կառավարութիւնը,— շարունակում
է յօդւածագիրը,— Շէֆքէթ փաշայի միջոցով
յայտնել էր, որ Ալէքսանդրօպօլից 25 վերստ
դէպի արեւելք լինելու է իւր սահմանը:— Այդ
սահմանն անցնում է Ջաշու լեռնաշղթան Ղալ-
թաղչի կայարանից 3 վերստ հեռաւորութեան
գտնուող Մեծ Բէգեանդ գետի սահմանը: Ուրեմն
մեր զօրքը գիշերը մայիսի 15 լոյս 16-ից
յետ քաշեց եւ ամրացաւ Նալբանդ գիւղում:
Չօրք առելով պէտք է հասկանալ միմիայն ար-
տիւրերիան եւ ձիաւոր զօրքը, իսկ հետեւակնե-
րի մասին թող խօսեն քարերն ու ձորերը:—
Հետեւակ զօրքերը ցաք ցրիւ, ամեն մարդ իւր
ընտանիքի հետ, հրացանը ուսին փախչում էր
դէպի Ղարաքիլիսայ: Այդ հետեւակներից յետ
չէին մնում Ղարսեցի եւ Ալէքսանդրօպօլեցի
պ. պ. պրնպօրշչիկները իրանց փայլուն կոճակ-

ներով եւ ուսադիրներով: Ո՛հ որքան երեխաներ, որքան կնիկներ ոտնադնուի եղան այդ փախչող զինուորների եւ իրանց առաջ եղած աւտոմոպիլներէ տակ որովհետեւ իրարանցումը եւ պանիկան այնքան անակնկալ էր, որ ընտանիքի մինչեւ անգամ երկու անդամները կորցրել էին միմեանց:*)

«Որքան մարդիկ ընկան զնացքի տակը, որովհետեւ զնացքի կողքերից եւ կտուրներից մարդիկ կախուել էին ինչպէս սարգեր: Ղալթաղչի կայարանից մինչիւ Մեծ Ղարաքիլիսայ 40 վերստ է, տեղ տեղ ձորը ունի մօտ 7 վերստ լայնութիւն, ահա այդ երկարութեան եւ այդ լայնութեան տարածութեան մէջ՝ ես տեսայ մայիսի 16-ին հայ գողթականութիւնը եւ դեռ երկու կողմից Արագածի եւ Ալիեանի ձորից դալիս էին եւ մտնում Փամբակ: Խառնիխուռն զնում էին սոյլեր, ֆուրգոններ, ոչխար, կով, հորթ իրարու խառնած այնպիսի մի որտաճըմլիկ տեսարան էին ներկայացնում, որ մարդ մի ըստ է ինքն իրան կորցրած՝ սլանում էր դէպք անհունը եւ շշմած նայում չորս կողմը:

«Ղարաքիլիսում ամբողջ աւաւարակ դաշտը

*) Զիշտ այս ձևով եղաւ, — ինչպէս տեսանք և Գեօքչայի, Շամախույ և Բագուի ազգաբնակչութեան փախուստը:

ասեղ գցելու տեղ չկար: Փշացաւ, ոտքերի տակ զնաց բոլոր ցանքսը, գողթը այնպէս անակնկալ կերպով կատարւեց, որ թէ քաղաքի եւ թէ գետի ափին գտնուող գիւղերը դուրս եկան առանց մի որ եւ է բանի: Ինչ էր ուտում այդ ժողովուրդը կամ թէ ինչով պիտի ապրէր, — այդ մասին ոչ ոք չէր էլ մտածում:

Ամէն մարդ մտածում էր մի կերպ փախչել եւ ազատուել տաճկի անգուլթ սրից:....—

Ղալթաղչի կայարանում գտնուում էր գեներալ Արէշեւը, որին Ջէֆքէթ փաշան գրել էր Ալէքսանդրօպօլ, որ ինքը միայն ցանկացել է ձեռք բերել երկաթուղու գիծը եւ ժողովուրդի գուր է շարժել տեղիցը՝ ուստի խորհուրդ էր տալիս վերադառնալ: Եկողները պատմում էին, որ տեղական բնակչութիւնը աղուհացով ընդունեց տաճկաց զօրքին եւ տաճիկ հրամանատարը խոստացաւ ոչ ոքի չդիպչել(*) և թոյլ չտալ քաղաք մտնելու թալանչի թաթարներին եւ քիւրդներին:

Բայց դրանք ժամանակաւոր յոյսեր են,—

*) Այդպիսի բովանդակութեամբ մի թուղթ գրել էր Նազիմ փաշան Գանձակից՝ Գեօքչայի գաւառի հայ գիւղացիներին, սակայն «կամիր բանակի» լեղապատառ փախչող զինուորները՝ խեղճ ժողովրդին ևս լեղաձաք արին և նրանցից առաջ փախան:

շարունակում է յօգուածագիրը:— Երբ դու թոյլ ես եւ թշնամին ուժեղ, նա միթէ գիտէ ի՞նչ է գութն ու սէրը: Կոբչենք, հեռանանք, լսում էր ամէնուրեք: Հայրն ընկած որոնում է ընտանիքը, մայրը խելագար վազում է դէսուդէն «բալաս» կանչելով: Ահա մի տեղ ժողոված փոքրիկ երեխաները լաց են լինում հօր դիակի մօտ: Այո, նա ընկաւ գնացքի տակ, գնացքը կտորեց նրա ոտքերը և մեռաւ, թողնելով փոքրիկներին սոված, գաղթի ճանապարհին: Դեռ հօր մահը բաւական չէր, նրանց մայրը ֆնտցել է գերի թուրքերի ձեռքը: Մի այլ տեղ կուշ է եկել մի գանգաւած. մօտենում են, դէն են գցում վրայի փալասը և ի՞նչ:— աչքերը չուած, բերանը գոցած սառած ընկած է նա: Ո՞վ է, ի՞նչ մարդ է, ոչ կայ ոչ տէր, ոչ տիրական:

Այդ երեկոյ կարգադրւեց, որ բոլոր այն զինւորները, որոնք փախել են և ունին զէնքեր, առաւօտեան անպատճառ ներկայանան Ղարաքիլիսայի զինւորական ատեանը, որտեղ պէտք է կազմւեն զնգեր զիմադրութիւն ցոյց աւելու թշնամուն, որպէս զի նա չճարժւի առաջ:

Մեր երիտասարդները սակայն մտածում էին դեռ անցնել Թիֆլիս: Թիֆլիսի ճանապարհը փակել, այնպէս որ մեր փախչող առիւծներ

ընն ֆնում էր առանց այլ և այլութեան սթափւել, խելքի գալ և պաշտպանել իրանց ընտանիքի պատիւն ու նամուսը: Սարգար և Սապախու ճանապարհը գտնել էր Հայերի համար մի փորձանք, նա մէկ բացւում էր և մէկ էլ փակւում:

Այդ ճանապարհը փակւում է Բորչալուի և շրջակայ զիւղերի թուրքերից և այդ փակւելն ու բացւելն շատ սիրտ կապ ունէր տաճիկ զօրքի առաջ խաղացման հետ: Երբ տաճիկ զօրքը մի տեղ էր ուզում յարձակում գործել, այդ ճանապարհը սկսւում էր փակւել, որպէս զի Թիֆլիս կտրած լինի: Քանի՞ քանի անգամ Հայերը պահանջեցին Սէյմից, կամ ինքն իւր ուժով բացանէ, կամ թոյլ տայ տեղական ժողովուրդից սեպհական ուժերով բացանել այդ ճանապարհը, բայց Սէյմը բաւականանում էր միայն մի երկու թուրք և վրացի պատիրակներ ուղարկելով, որպէսզի համոզեն բանդաներին և բանան ճանապարհը:— Բայց ո՞վ էր լսողը, կային երկու բրօնիկներ որոնք միայն ծառայում էին Գանձակի գիծը պաշտպանելու բոլշեիկների դէմ: Դեռ Ալէքսանդրօպօլը չգրաւած՝ 4 գաղթականական զնացքներ կանգնած էին Սանահին կայարանում: Նրանց մէջ կային սովից մեռնողներ: Այդ զնացքները մի կերպ բրօնիկի ազ-

դեցութեան տակ կարողացան անցնել, իսկ յետեից զնացող գաղթականական զնացքը ենթարկեց յարձակման, կանայք և երեխաներ փախան դէպի սարերը, բայց բարեբաղդաբար Թիֆլիսից ուղարկւած երկու էշէլօն Ղարաբաղցի աղաները կարողացան ազատել այդ խեղճերին և բերել Թիֆլիս:—

Բայդ միթէ Հայերը իրանց ուժերով չէին կարող բաց անել այդ կործանիչ ճանապարհը: Կարող էին, սակայն Գեգեշկօրին և Ջլսենկելին գլուխները կախ, բաց աչքերով միթէ կարող էին նայել մուսաւաթիսաների բաց ճակատին և փայլուն դէմքերին:—

Հապա ի՞նչ էր անում մեր Ազգային Խորհուրդը:

— Նրա խօսքերը մնում էր ձայն բարբառոց յանապատի: Եւ եթէ ուզում էր մէկը բողոքել, կառավարութիւնը նրան համոզում էր, որ չ'պէտք է սրել յարաբերութիւնը հարևան ազգերի մէջ:....—

«Մեծ Ղարաբիլիսայից սանիտարական զնացքով մայիս 17-ին. — վերջացնում է յօդւածագիրը, — հասայ Թիֆլիս»: *)

*) Արև 1918 թ. № 113

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Սակայն Թիֆլիսի փողոցներում բաւականին տանջւելուց, չարչարւելուց ու զոհւելուց յետոյ՝ գաղթականների մի մասը հիւսիսային Կովկասի ճամբան շոնեց:

— «Հայկական քարւանդ տխուր սգերիժը, — գրում է աղանատեսը — գնում էր ու գնում. երեկոյեան գէմ հասանք Դուշէթ: Մեզնից առաջ եկողները յարմարաւոր տեղեր էին գրաւել, մենք էլ մի անկիւնում կուշ եկանք. կրակ վառեցինք ու շուրջ բոլորեցինք: Թէյնոց ունեցողները թէյի պատրաստութեան յետեից ընկան. ոմանք էլ իրանց առարակներից հանած չորացած կուկուրուզի նման հացն էին կրծոտում և զրանով կազդուրում իրենց խոնջացած օրգանիզմը: Ես էլ կրծեցի իմ հացը և քանի որ անվերջ ճամբորդութիւնն ինձ բոլորովին յոգնեցրել էր հալ ու մաշ էր արել. պառկեցի չոր գետնի վրայ ամառային վերարկուս վրաս, որ պէս զի մի փոքր քնեմ և մոռանամ ինձ տանջող մտքերը:

Հարևաններս, որոնք ինձանից աւելի երիտասարդ էին, նրանք էլ իրենց շինեղների մէջ փաթաթւած, խոր քուն մտան: Յուրա գիշեր էր, ուշ գիշերին լսում էր միայն հարևաններս:

րիս խումփոցը և երբեմն էլ քնամէջ խօսակցութիւններ, հայհոյանքներ: Շատերը երազում բռնունջքներն էին ճոճում:

Քնել չկարողացայ, նստեցի կրակի մօտ և մտքերիս յետեից ինկայ, երբեմն ինքնամոռացութեան մէջ ընկած՝ վերանում էի անիրաւ աշխարհից գէպի անհունի իրերը և օդային ամբողջների յետեից ընկնում, որոնք իսկոյն փուլ էին գալիս. երբ իմ առաջ նորից տեսնում էի թափառական գաղթականներին յատուկ կրակը: Այս գաղթական բառիս բուն մտքով: Մի օրւայ ընթացքում կորցրել էի իմ յիսուն տարւայ աշխատանքն ու տուն, տեղ, կահ կարասիք և որ գլխաւորն է՝ ընտանիքս՝ երկու աղջիկներըս մնացին կուռղ զօրքերի մէջ, նրանցից մէկը գնդացիների վրայ աշխատող, իսկ միւս երկու փոքրիկ աղջիկներս էլ կնոջս հետ կորել էին. ուր էին նրանք, որ քար ու ծերպի տակ, ես այդ չգիտեմ: Շտապում էի գէթ երկու տղաներիս գտնելու. որոնցից մէկը սովորում է Բագու, իսկ միւսը Մոսկւա. ոչ մէկից ամբողջ վեց ամիս է ոչ մի տեղեկութիւն չունեի:—

Օգտւելով յարմար վայրկեանից ընդհանուր գաղթականութեան հետ միասին գնում էի Ռուսաստան գաւազներին գտնելու:

Շուրջս մութ. սև գիշեր, ցուրտ ու յուսա-

հատ, մտքերս անյայտութեան մէջ եղած վեց գաւազներիս — ընտանիքիս յետեից, առաջագաղթականներին յատուկ կրակը, գաղթականական — ճամբորդական գաւազանս. եթէ այդ բոլորի վրայ աւելացնենք նա և ընկերակից — հայութեան թշառ, բնաւեր — տարագիր վիճակը՝ պատկերն ինքնեն հասկանալի կը լինի քեզ համար, հայ ընթերցող, թէ որպիսի դառնութեան և յուսահատութեան դռան բաժակն էի վայելում Դուշէթի պատերի տակ:

Եւ քանի — քանիսը ինձ նմաններից երագանքի թէ արթուն վիճակում խորհում է այս նոյն մտքերը, յուզւում իրան շրջապատող դառն վիճակով, ով կարող էր մտածել, որ հարկը տարուց յետոյ Ալեքսանդրօպօլը պիտի դատարկւի, ժողովուրդը բնաւեր լինի:

Մենք որ բովանդակ հայութիւնը մի տեղ խմբելու, նրանց ազատագրելու մասին էինք տենչում, թիւրքահայութեան ազատ կեանքի համար էինք մտածում, բուն ռուսական մասն էլ ձեռքից տւած, հայութեան մի խոշոր հաւաածի տերիտորիան վտանգած փախչում էինք, դէպի ուր, այդ մասին հարց չէինք տալիս միմեանց:—

Այս սողերից յետոյ՝ յօգւածագիրը իր անցեալն վերոյիշելով քունը տանում է և երբ

«գարթնեցի,— գրում է նա,— լոյս էր ար-
դէն. բնագոյօրէն կնոջն ձայն տւի, կարծե-
լով թէ տանն եմ, բայց պատասխան չստա-
նալով միայն զգացի, որ Դուշեթի պատե-
րի տակ կծկւած խիզճ ու մոլոր գաղթական եմ
միայն, տուն ու տեղից կտրւած բնաւեր մի
թռչուն, աչքերս ակամայ լցւեցին արտասուե-
րովս:—

Արդէն ազմուկը բռնել էր չորս բոլորքը՝
տխուր սգերթի հսկայ քարւանը շարժեց. մենք
էլ մօտեցանք մեր սայլը նստելու. սայլապանը
մերժեց պատճառաբանելով որ եզները յոգնած
են և այլ ևս չեն կարող առաջ գնալ: Երբ նրա-
նից վճարած ամբողջ վարձի կէսը յետ պահան-
ջեցինք, հեղնանքով մերժունք ստացանք, թէ
ինչ յիմարներ ենք, որ այդպիսի բանի մասին
խօսք ենք բացանում: Ընկերներս ստիպւած
Դուշեթից նոր սայլ վարձեցին և տեղաւորւած
միացանք քարւանին: Գնում ենք (*)

«Քարւանը հսկայ շարժում է առաջ, դան-
դաղ ու տխուր: Հեռացանք Դուշեթից, այնտեղ
թողնելով անհատական ապրումներն և երա-
զանքներն մի քանի ժամւայ տանջանքներն մի
էջը. միայն ճանապարհը զառիվայր է, ծածկւած
է մացառուտներով-մէկ բարձրանում, մէկ իջ-

*) «Արև» 1918 թ. № 118.

նում ենք: Զորի մէջ ներքեում հոսում է կազ-
մէք գետը, աջ ու ձախ քարերի ծերպերի ու
ժայռերի վրայ ընկած են Օսետինների, Վրա-
ցիների հատ ու կտոր գիւղեր, բաղկացած մի
քանի տներից:

Իջանք ձորը և չորս օր երկաբատն ու գլժ-
ւարին ճամբորդութիւնից յետոյ՝ հասանք կազ-
մէք կայարանը, ուր մի փոքր հանգիստ առանք
և գիշերն ֆապցինք այնտեղ:

Մեզնից տուաջ եկած բաւական թւով գաղ-
թականներ կային այնտեղ, որոնք 2—3 օր
սպասում են և չեն կարող առաջ անցնել,
վախենալով կամուրջի մօտ բռնած Ինգուշնե-
րից, որոնք, ինչպէս պատմում են, որպէս թէ
կոզոպտում են անցնող-դարձողներին:— Վերջա-
պէս որոշ համաձայնութեան են եկել այդ երե-
ւակայեալ Ինգուշների հետ, որ գաղթականու-
թիւնը միայն իրաւունք ունենայ ցերեկւայ
ժամը 2-ը անցնելու, նրանից յետոյ այլ ևս
թողյալութիւն չէ այդ ուղիով ճամբորդութե-
րով:

Առաւօտեան ժամը 10-ին դուրս եկանք
կայարանից: Մի փոքր գնալուց յետոյ, երբ
քարւանի ծայրն արդէն հասել էր Դարիալի
կամրջին՝ բաւական երկար տարածութեամբ
ձգող քարւանը կանգ առաւ. լուր տւին, որ

Ինգուշները չեն թողնում կամուրջն անցնել:

Իշայ սայլից և առաջ անցայ գործի էութիւնը մօտիկից տեսնելու համար: Եւ ինչ զարմանք. Ինգուշների փոխարէն կամուրջի առաջ տեսայ մօտիկ գտնւած բերդի վրացի պահակներին, որոնք ճամբան կտրած խուզարկում էին բոլորին, որպէս թէ գինաթափ անելու նպատակով, բայց չէին մերժում ի հարկէ այդ «խուզարկութեան» ժամանակ ամենաթանկագին ապրանքներն ու իրերը իւրացնելուց:— Զէնքը մեզ տէք, ասում էին նրանք, միևնոյն է ձեզնից պէտք է առնեն բօլշևիկներն ու Ինգուշները»:—

Ոչ մի բողոքի նրանք ուշք չդարձրին, երեք հակառակորդներին սպառնում էին գնդակահարել:

«Խուզարկութիւնը» վերջացաւ, բայց դեռ չէին յագեցած նրանց ախորժակները. նրանք այդ անհիւրընկալ նոր տեսակի կողոպտիչները չէին մեղքին մի նոր խորամանկութեան:

Ինգուշները կամուրջը փակել են, ասում են նրանք, թոյլ չեն տալիս ձեզ անցնելու, մեզ առաջարկել են, որ ձեզ նորից յետ դարձնենք ձեր վայրերը, բայց մենք միջամտեցինք և խնդրեցինք, որ այսպիսի բան չառնեն և մի փոքր զիջող լինին: Նրանք մեր աղաչանքներին

զիջեցին միայն մի պայմանով, որ ամէն մէկից որոշ վճարով բաց թողնենք: Ոտքով գնացողներից իւրաքանչիւրը պիտի վճարէ 10 ռ. սայլին նստողը՝ 20 ռ. տաշկին (մի ձիանի փոքրիկ սայլ) նստողը՝ 50 ռ. ֆայթսին նստողը՝ 80 ռ. ավտոմոպիլով գնացողը՝ 100 ռուբլի: Եթէ չտաք այդ փողերը՝ առաջ չէք կարող գնալ, որովհետեւ ձեր վերադարձն էլ արգելում ենք մենք:

«Ինգուշներն» արգելում են առաջ անցնել, վրացի պահակներն թոյլ չեն տալիս յետ վերադառնալ: Մեր շուրջը՝ բարձունքներում երեսօցին արդէն գնդացիներն իբրեւ սպառնալիք դրամները վճարելու և պայմանը կատարելու համար:

Մօտ 3 հազարի հասնող գաղթականութիւնն ընկել էր ծանր վիճակի մէջ, չէր իմանում ինչ անի: Յուսահատ ժողովուրդը կատարեց և այս պահանջը:— Եւ ահա օրը ցերեկով սկսեց այս նոր տեսակի թալանը: Վճարում էին զրամները և անցնում կամըջով, չունեորները արցունքներն աչքերին սրանից նրանից մուրալով մի կերպ լրացնում էին պահանջած գումարները և իրաւունք ստանում «երջանիկներէ» շարքն անցնելու:

«Բոլորդ պիտի վճարէք, ձայնում էին պահակները, չվճարողները կը պահէին մեզ մօտ և

սովամահ կը լինին. ուրեմն վարւեցէք, ինչպէս կ'ամենաք»:

Նրեք ժամ այսպէս տանջւելուց յետոյ՝ վերջապէս յաջողեց կամուրջն անցնել քարւանի առաջին մասին:

Չորս վերստ տարածութեն էինք կտրել, երբ յանկարծ պատահեցինք Վլադիկավկազից եկող բօլշեւիկների աւտօմօպիլների, որոնք իրենց հետ ունէիմ և գնդացիներ: Նրբ լսեցին նրանք կատարւած թալանի մասին՝ անմիջապէս շտապեցին դէպքի վայրը— Դարեալի կամուրջը:

Արդէն մեր ահանջին էին հասնում հրացանների և գնդացիներին ձայներն:

Թալանչիներն իրենց պորժը տեսած անյայտացել էին:

Մենք արդէն Ինգուշներին երկրամասի վրայ էինք. սիրալիրու քաղցր վերաբերմունքի: Նրանք զիւզերում իջեանոցներին՝ սիրալիր կերպով բերում էին տալիս գաղթականութեան շուր, մածուն, կաթ, քաղցածներին հաց:

«Աւագակ» Ինգուշներից և ինչ «բարի դրացիական» վերաբերմունքով ճանապարհ դրին մեր հարեանները Դարեալի կամուրջից:

ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԸ ՀԻՒՍԻՒՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Վեցերորդ օրը թրջւած ու յոգնած քարւանը՝ դանդաղ ու տխուր մօտեցաւ Վլադիկավկազին: Տեղական Հայ Ազգային Խորհուրդը արդէն մեզ տեղաւորելու համար նախօրօք պատրաստութիւններ էր տեսել. տեղաւորեցինք զօրանոցներում, եկեղեցում, դպրոցներում, բանդերում և հրապարակներում:

Այնպէս մի քանի օր հիւրընկալւելուց յետոյ՝ գաղթականութիւնն սկսեց ցրւել Ռուսաստանի զանազան քաղաքները, — դէպի Հիւսիսային Կովկաս, Արմաւիր, Ստաւրապոլ, Եկատերինադար:

Թէ որքան ծերեր, պառւաններ ու երեխաներ մեռան ճանապարհին, այդ մասին հաշիւ ու համար չկայ: Քաղցն ու յոգնածութիւնը շատ շատերին ստիպեց բաժին դառնալու մեր յեանում ձգող ուղիքով— վերական խճուղու երկու կողմերում տարածող հապճէպ գերեզմանաշարքին:

Մեր գոյութեան օրւանից մինչև այսօր մի վերջին դաժնութեան ու տանջանքի բաժան էլ խմեց հայութիւնը:

Հայ երիտասարդութիւնն անջատւած մեզ-

նից ծրագիրներ էր սրոճում իր ապագայ անելիքների մասին. նրանք բաժանեցին մեզնից լի հաւատով ու յոյսով, շարունակ տատաճեցին կրճատեցնելով լցւած վրէժխնդրութեան կատաղի թոյնով:

Նրանց նամուսն թոյլ չէր տալիս մարտելու այն ծանր վիրաւորանքները, որ նրանք ստացան անհաւասար ուժերի դասաւորութեան ժամանակ գործ դրւած բռնութիւններից:

Զինւած կազմ ու պատրաստ թշնամու դիմաց, իրենք աչքօք, բայց քաջարի սրտեր:

Արդեօք այս բոլորով պիտի փակւի հայ ժողովրդի դարաւոր տարազրութեան պատմութեան տխուր էջը:*)

Գայով Վլադիկավկազից դէպի Հիւսիսային Կովկաս գաղթած Հայերին՝ նրանց վիճակն էլ ահա այսպէս է նկարագրւած թերթի աշխատակիցներից մէկը:

«Տարագիր հայութեան այն մասը, — գրում է նա, — որ դէպի Հիւսիսային Կովկաս ճամբան էր բռնել ներկայումս գտնուում է չափազանց անմխիթար վիճակում և «լինել չլինելու» յաւիտենական ուրուականը կրկին կանգնած է նրանց առաջ: Նրանք աւելի լաւ են համա-

լում Բագու զալ ու կուռում կոտորւել, քան ֆալ այնտեղ:

Հանգիստ ու խաղաղ անկիւն չկայ այս վերան աշխարհում մեր «խորթ զաւակներին»:

Յայտնի է ընթերցողներին, որ Հիւսիսային Կովկասի համարեա բոլոր քաղաքները ներկայումս անհանգիստ օրեր են ապրում: Տեղական բօլշեիկեան կառավարութիւններն ու կողակներն անընդհատ ընդհարումներ ի մէջ են իրար հետ, ձեռքից ձեռք խլելով իշխանութեան դէկը: Շնորհիւ դրան քաղաքները յաճախ դառնում են արիւնահեղ կոիւնների ասպարէզ և շաքաթներով փոխնէփոխ մի և նոյնքաղաքներում իշխում են այս ու այն կառավարական իշխանութիւնները, նայած թէ կռողներից որը կը լինի լաջող իր եղբայրասպան պալքարում:

Այս խլրտումների օրերին անշուշտ չափազանցօրէն տուժում է տեղական խաղաղ ազգաբնակչութիւնը: Ահա ձեզ Հաշտարխանը, Ղզլարը, Մոզտոկը, Արմաւիրը, Գրոզնին և այլն, ընդհարումների և արիւնահեղ կոիւնների անհանգիստ վայրեր:—

Տեղական հայ ազգաբնակչութիւնը սոսկալիօրէն ծանր վիճակ է ապրում. համարեա բոլոր քաղաքներում հայերը չուզենալով մասնակից լինել եղբայրասպան կոիւններին, որոշել

*) «Արև» 1819 թ. № 119

են չէզօք մնալ կօղակների և բօլշեիկների մէջ եղած իշխանութեան համար մղուող պայքարից, սակայն տիրող իշխանութիւնները զինակոչի տնւան տակ զօռով տապարէզ են քաշում ու մասնակից անուծ ներքին կռիւններին և այսպիսով հայ ժողովրդի նկատմամբ թշնամանք վաստակում մէկ այս մէկ այն հակառակորդի կողմից: Սրանով է բացատրւում Հիւսիսային Կովկասեան այս ու այն վայրում ներկայումս գոյութիւն ունեցող թշնամական վերաբերմունքը դէպի տեղական հայ ազգաբնակչութիւնը:*)

Յիշեալ շրջաններից նոր վերադարձած մեր բնակեւններից պ. Կ-ն սոսկալի գոյներով է նկարագրում այնտեղի հայութեան արդի կացութիւնը: Նոյն տեսակի թշնամական վերաբերմունքի կամ աւելի ճիշտն ասած պրովակացիայի գոհ են գնացել վերջերս Արմաւրի հայ ազգաբնա-

*) Յօդածագիրը, ինչպէս երևում է, դաշնակցական գործիչներից է, և թերեւս նոյն այն Սիրաք Գրիգորեանն է, որ մարտի սկզբներին Բագրից Հիւսիսային Կովկաս մեկնեց կամաւորական խմբեր կազմելու գործն գիւրացնելու նպատակով: Դրա համար պարոնը «ուղիղ հեռագրաթելով յալ արեւութիւն սկսեց մտնել Լենինի և Տրոցկու հետ, որոնք նրա բոլոր պահանջներին լիակատար բաւարարութիւն տւին: Ռաստովի բօլշեիկներին նրանք հրամայեցին ճշ միայն չ'արգելել, այլ մինչև իսկ գործնականապէս օգնել հայ կա-

կութիւնից շատ շատերը: Բօլշեիկեան կառավարութիւնը յետ խլելով քաղաքը Ալէքսէյեի զօրամասից վրէժխնդիր է լինում տեղական հայ ազգաբնակչութիւնից, որին զոհ են գնում հազարից աւելի բնակչութիւն:

Քաղաքում կատարւել է սոսկալի թալան, կողոպուտ, աւերածութիւն և այլն:

— «Զինայեցին մինչև անգամ,— զրում է Բագրի դաշնակցութեան Ռսերէն օրգան «Вне-ред» թերթի աշխատակից Նոյն «Супак»-ը (որ Նոյն Սիրաք Գրիգորեանն է) եկեղեցւոյ բա-կում և զպրոցում ապաստարան գտած գաղ-թականներին, նմանապէս կանանց, երեխանե-րին և ծերերին: Նոյն իսկ դաշտում աշխա-

մաւորներին» (Արեւ 1918 թ. № 74): Ուրեմն չէզօքութեան մասին խօսք չի կարող լինել:— Շնորհիւ զանազան Գրիգորեանների Հիւսիսային Կովկասում «Հայաստանի փրկութեան կոմիտեաներ» կազմեցին բօլշեիկների հովանաւորութեամբ և «գործնական օգ-նութեամբ»:— Իսկ երբ կողակները եկան, բնական է, որ բօլշեիկների հետ հայերին ևս պիտի հալա-ծէին:

Ճիշտ միևնույն պատճառով սկսեցին Մոսկվայի և ընդհանուր Ռուսաստանի հայերի հալածանքն ու նրան հիմնարկութիւնների փակումն այն օրից, երբ սկզբում բօլշեիկներին հետ միացան և ապա նրանցից հեռացան դաշնակցականները

տանքի գնացած գաղթականներին ևս կոտորեցին, բոլոր տներն ու մագաղինները թալանեցին: Այս թալանը ոչնչով չէր զանազանուում տաճիկների թալաններից:.... Գաղթականների վիճակը այստեղ չափազանց ծանր է: Քաղաքում և ամէն տեղ նրանց հալածում են ի շնորհրա թիւը-թաթարների գործակալների սարքած զուեւի պրովակացիայի, ուսաները միամտաբար հաւատում են իրանց ամէն մի լսածին և իրանց անյաջողութիւնը հայերին վերագրելով՝ նրանցից են աւնում իրանց վրէժը:

Գաղթական հային չեն թոյլ տալ որ և է գործ անել իրանց օրական հացը ջարելու համար. մի և նոյն ժամանակ նրանց հաց չեն վաճառում: Հասարակաց հորերից ջուր վերցնելն անգամ չեն թոյլ տալիս:—

Հայ գաղթականների դէմ եղած հալածանքը այնպիսի հրէշային չափեր ստացաւ, որ նրանցից շատ շատերը նախապատի: են համարում վերադառնալ իրանց տեղերը և իրանց տւերակները վրայ մեռնել տաճիկ զաշոյնից, միայն թէ ազատւէին իրանց հուանաւորող «ուսներից և նրանց հասցրած վիրաւորանքներից:»*)

*) «Вперед» 1918 г. № 16

Եւ երբ այս «շատ շատերի» մի մասը փորձեց վերադառնալ,— ահա թէ ճանապարհին ինչ տեսաւ»: Ահ ծովեան ավերով անցնելով դէպի Սոչի, Արժաւիր, Հանքային ջրեր, Մոզդոք, Հաշտարխան, ամէնուրեք հանգիստում եւ գաղթականութեան, ամէն տեղ դժւարին վիճակ: Մեր՝ Հարաւային Ռուսաստան և Հիւսիսային Կովկաս գաղթած գաղթականութիւնը այսօր անեծում է այն օրը, երբ նա թողեց իր տուն ու տեղը և բռնեց գաղթի ախուր ճամբան, դէպի հայաշատ վայրեր, կարծելով թէ կըգանի համեմատաբար խաղաղ ու հանգիստ կեանք:*)

ԴԵՊԻ ԲԱԳՈՒ

Ալէքսանդրօպօլից տաճիկները ճանապարհընկան դէպի Բագու:—

Փամբակի ձորում նրանք խոշոր ընդհարում ունեցան այնտեղ հաւաքւած Հայ զօրքերի հետ և կոտորւելով և կոտորելով հասան Թիֆլիս և առանց այնտեղ մանելու՝ Նախիլուղ Լո. արանից երկաթուղիով հասան Գանձակ, ուր նրանց սպասում էր նորակազմ Ազրբէջանական Կառավարութիւնը զլիաւորութեամբ Ֆաթալի խան

*) «Արև» 1918 թ. № 181.

Խօյսկու, որ Անդրկովկասի յայտնի իրաւաբան-
ներից մէկն է:—

Գանձակից Նազիմ փաշան ոռւս և թուրք
լեզուներով տպւած մի կոչ հրատարակեց, որի
օրինակները ուղարկւեցին Գեօքչայի և Շամախու-
ոյ գաւառների ազգաբնակութեան թուրք ու
հայ հոգեւոր ու աշխարհիկ ներկայացուցիչնե-
րին, որոց Նազիմ փաշան առաջարկում էր ժո-
ղովրդին յորդորելու որ միմիանց հետ սիրով
ու խաղաղութեամբ վարւին և առանց տեղիների-
ցը շարժւելու՝ աներկիւղ սրտով՝ իրանց սօվո-
րական գործերովն զբաղւին, որ Օսմանեան բա-
նակը խաղաղ ազգաբնակութեանը ձեռք տալու
նպատակ ու ցանկութիւնն չունի:

Դժբաղդաբար, ինչպէս իր տեղում տեսանք,
Շամախուոյ և Գեօքչայի գաւառներն զրեթէ
ամբողջապէս դատարկւած էին Հայերից: Նրանք
հաւաքւել էին Բագու, և ինչպէս ձուկը աւակա-
ռում, միմիանց վրայ թափւած էին քաղաքի
հրապարակներում ու եկեղեցիների բակերում
ու դպրոցական մի քանի դատարկ շինութիւն-
ներում:

Ճշմարիտ է՝ Բագուի մեծամասնական իշխա-
նութիւնը նրանց համար խոշոր դրամական
նպաստ յատկացրեց, Հայկաւանում նրանց պա-
տըստարման համար ձեռնարկեց տախտակեայ

շինութիւն կառուցանել: Բայց այդ ամէնը իրա-
գործելու համար նշանակւած պաշտօնեաները,—
Ազգային Խորհրդի և Դաշնակցութեան կենդրո-
նական Կոմիտէի կողմից նշանակւած անձինք,
անկարող էին փախստականների ծով կարիքնե-
րին բաւականութիւն տալ:

Ուստի և ճանձի նման նրանցից օրական
30—40 հոգի մեռնում էին շարունակ:—

Փախստականների մի մասը յաջողել էր
Բագու բերելու իրանց կթան ու լծկան կենդա-
նիները, որոց մեծ մասը կեր չլինելու պատ-
ճառաւ սատկեց. մի մասին տէրերը իրանք
մորթեցին կերան, մնացածներն էլ Բագուի հայ
հպատակարիչ մսագործների ճանկն ընկան կէս
գնով,

ՆԱԶԻՄԻ ԿՈՉԻ ԱՊԱՐԱԴԻԻՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մենք հաւատում ենք Նազիմ փաշայի կո-
չի անկեկծութեանը, բայց նա ապարդիւն ան-
ցաւ և Գեօքչայի, Նուխույ և Արէշի գաւառ-
ների Հայութիւնը չարաչար զոհեց ու տուժեց:
Ահա թէ ինչի:

Մեծամասնական իշխանութեան կարմիր
բանակի ղեկավար Արտամանովի և Ամիրեանի
յիշեալ գաւառներում գործած նախճիրներն՝

վերին տատրճանի զայրացրել և գրգռել էին տեղական սուլար մահմէդական տարրը հայերի դէմ: Բայց քանի որ կարմիր բանակը իր ուժի մէջ էր՝ մահմէտականները սիրտ չէին անում բողոքողու, կամ վրէժ լուծելու: Բայց հէնց որ Փարամարգեանից և ամբողջ գծից յետ նահանջեց խուճապով, և միաժամանակ տաճկական բանակը Փանձակ ժամանեց, — յիշեալ գաւառներին մահմէտականութիւնը ոտքի կանգնեց և սկսեց իր սրտի ոխը թափել Հայ գիւղացիներէ զլիւին: —

Դրանցից շատերն գոնակոծւեցին ու սպանւեցին, շատերի կնանիքն ու աղջիկերքը բռնաբարւեցին ու գերի տարւեցին բազմաթիւ փոքրահաս մանուկների հետ: Շատ գիւղեր հրոյ ճարակ դարձան, գիւղացիների գրեթէ ամբողջ վարուցանքսը զրաւեցին և նրանց անգամ օքական հացի կարօտ թողին:

Այս գաղանաւթիւնները գործողները տեղական մահմէտական տարրն էր և նրանց այս ու այն բէկը, այս ու այն կալածատէրը, որոց արարժուէքը եթէ չէին խրախուսում զոնէ անտարբերութեամբ տանում էին տաճկական բանակի այս ու այն սպան և նրան ուղեկցող վայրի գիւղիկայի գինւորներն:

Այսպիսով Բագուի Հայերից առաւել տուժեց նրա նահանգի ընդհանուր հայութիւնը ևս:

ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Մենք անկարող եղանք ստուգելու նահանգի հայութեան կորստի տեսակն ու քանակը: Բայց ինկատի առնելով մասամբ պաշտօնական, մասամբ էլ անպաշտօն աղբիւրներից հաւաքած լրագրական տեղեկութիւնների վկայութիւններն ենթադրում ենք, որ Բագուն և նրա նահանգը հետեւեալ ժարգկային կորուստն ունեցաւ:

ա. Սեպտեմբերի առաջին 3 օրում Բագում և նրա ծայրերում սպանւեցին, ինչպէս իբր տեղում յիշել ենք, մօտ 17,000 հոգի:

բ. Պաւառներից Բագու փախչող Հայերից 8000 հոգի այստեղ մեռան սովից և հիւանդութիւններից:

գ. Բագուից Լնդէլի, Պեսքովսկ և պարսկաստանփախչող Հայերից՝ այն տեղերում մեռան զանազան հիւանդութիւններից 7000 հոգի: Դրանց հաշուին են նաւերում մեռածներն, մօտ 150 հոգի, որոց զիականին ծովն են ձգւել:

դ. Բագու վերադարձողներից այստեղ մեռան հիւանդութիւններից 4000 հոգի:

Ե. Իրանց գիւղերն վերադարձողներին՝
այնտեղերում մեռան 3000 հոգի:

զ. Դարբանդում, Խաչմազում, Ղուբայում
Անքորանում և Սալիանում սպանւածների և
մեռածների թիւն հասնում է 4300 հոգու:—

է. Տաճկական բանակի Գանձակ հասնելուց
յետոյ՝ Գեօքչայի Նուխույ և Արէշի գաւառնե-
րի սպանւածների թիւն հասնում է 900 հոգու:

Այսպիսով ժողովրդից զոհւածներից թիւն
հասնում է 46,000 հոգու:

Իսկ հայ գինւորականութեան տւած զոհերն
են հիւանդութիւններից և թէ առաւելապէս
սպանուածից

ը. Մարտից մինչև Բազուի անգումը 3000
հոգի:

թ. Հաջի Կաբուլում և նրա շրջակայքում
մայիս և յունիս ամիսներում 1500 հոգի: Ու-
րեմի 1918 թ. մարտից մինչև 1919 թ. յունի-
սը Բազուի և նրա նահանգի տւած մարդ-
կային զոհերի թիւն հասնում է 50,500 հոգու:

Այս հաշւի մէջ չեն մանում մօտ 1000 որբ
մանուկներն և հիւսիսային Կովկաս ու Ռու-
սիայի խորքերն փախած բազմաթիւ հայերի
տւած զոհերն, որոց թիւը ստուգելու ոչ մի
հնար չկայ, գոնէ առայժմ:

Բայց Արմաւիրից, Հաշտարխանից և Վօլ-
գայի ափերից հետզհետէ եկողների պատմա-
ներին նայելով՝ նրանցից սպանւածների թիւն
ևս մեծ պէտք է լինի: Իսկ կրած նիւթական
փռասներն մեծամասնականների ձեռքից՝ մի-
լիօնների պէտք է որ հասած լինի:—

Ո՞Վ Է ՄԵՂԱԿՈՐ

Այս ամէն թշուառութիւններին Կովկասի
Հայերս չէինք ենթարկւել,— իսկ եթէ ենթար-
կւէինք էլ՝ ոչ երբէք այս չափով,— եթէ որ
մեր քաղաքական գործիչներն և նրանց պարագ-
լուխ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը՝
փոքր ի շատէ քաղաքական հասութիւն ունենա-
լին, փոքր ի շատէ քաղաքականօրէն խորհելու
և գործելու ընդունակ լինէին:

Այս աշխատութեան առաջին պրակում
մենք ցոյց տւինք, որ ներկայ համաշխարհային
պատերազմի ընթացքում մեր հանդէպ երեք
անգամ *) լաւ առիթ բացւեց տաճիկների հետ
հաշտելու, և կամ գոնէ նրանց նոր ի նորոյ
մեր դէմ չգրգուելու: Բայց մենք այդ առիթնե-
րից չօգտւեցինք, անբարտաւանութեամբ չկա-
մեցանք օգտւել:

Դեռ այդ հերիք չէ:

Նախ քան Բագուի խայտառակ անկումը՝ Թօփչիբաշովի և Հաջինսկու բարեկամական խորհուրդը արհամարհեցինք, գերմանական և թաճկական շտապների պաշտօնական առաջարկը ոչ միայն մերժեցինք, այլ նա և քննադատութեան ենթարկեցինք, և մինչև Եւրոպական պետութիւնների Բագուի ներկայացուցիչների հանդէպ գրաւոր բողոք քարձինք, առանց մի քոպէ միտք անելու, որ այդ բողոքը այդ ժամին՝ որ և է գործական հետեանք չունենալուց շատ աւելի ևս պիտի գրգռէ թշնամուոյն մեր դէմ:

Բայց դա Աքրահամ Գիւլխանտանեանի ինչ հագոն էր:— Նրան հարկաւոր էր իր իրաւաբանական հմտութիւնը երեան հանել:

Վերջ ամենայնի Օսմանեան բանակի հրամանաւար՝ Մուրսէլ փաշայի վերջին պահանջը՝ նոյն իսկ բանի տեղ չգրինք:—

Ճիշտ է՝ մենք առանց Յենդրօ-Վասպին

*) Մի կողմ թողնելով պատերազմի նախօրէկին Բարձր դռն մեզ արած առաջարկը կամ միանալու իրանց հետ ռնդդէմ Ռուսիայի, և կամ չէզօք, լոյալ մնալու: Վերջին առաջարկը, թէ և դաշնակցութիւնը ընդունեց, բայց դժբեց և հայ կամաւորական խմբեր կազմակերպեց: Տես իմ «Հայկական հարցի» ութերորդ պրակը եր. 583-590):

իրաւունք չունէինք անշատ բանակցութիւն սկսել թշնամուոյ հետ: Բայց Յենտրօ-Վասպին հետ երբ ևիցէ խորհրդակցեցինք, թոյլաւութիւն խնդրեցինք, որ և է միջնորդութիւն նրա առաջարկեցինք: Վերջապէս Յենդրօ-Վասպին որ և է պայման առաջարկեցինք:

— Այ, քաւ լիցի:

Դաշնակցութեան կենդրոնական կօմիտէն՝ երբ իրան ազատ էր զգում, այնպէս ձեանում իրրե թէ ամէն իշխանութիւն ինքն է,— Ազգային Խորհուրդն էլ, Յենդրօ-Վասպին էլ իրան մտիկ տալիս, իր ցուցումովն են շարժում *): Իսկ երբ նեղն էր ընկնում, մի կողմ էր քաշւում և չքմեղ ձեանում:

Դաշնակցութիւնը յանձին իր օրգան «Արև»-ի իր կողորդն էր պատուում անդադար ազդակելով թէ ինքը Ռուսիայի ուստ աշխատաւորութեան համար է պաշտպանում Բագուն, մոռանալով որ Յուլիսի վերջերին, երբ Տաճիկները փոքր ինչ լեռ մղւեցին Բագուի դռներից,— պ. Գիւլխանդանեանը ուրիշ երգ ուղեց երգել...:

Բացի այդ՝ Դաշնակցութեան ամենամեծ

*) Մտաբերեցէք նրա որոշումը Մուրսէլ փաշայի ուլտիմատումին՝ Բագուի անկման նախօրէկին (տես եր. 43):

սխալը հէնց նրա ուսումնական մէջն է կայանում: Որովհետեւ Ռուսիային պաշտպանել,— նշանակում է հայութեանը հարւածել: Սա այդպիսի պատմական, անժխտելի ճշմարտութիւն է, որ անշուշտ սարերն ու ձորերը անգամ կը վկայեն:

Մետալի միւս կողմը շուռ տանք:—

Կարծում ենք որ ամէնքի համար էլ պարզ պէտք է լինի, որ գերմանիեան Տաճկաստանին իրան օգնական վերցնելով՝ նրան որ և է հատուցումն (Կօմպենսացիա) է խոստացել: Հաւանակարար այդ հատուցումը լինելու էր Կովկասում կամ Եգիպտոսում, և կամ երկուքը միասին:

Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից յետոյ՝ որով 1878-ին Տաճկաստանից խլած Կարսի և Բաթումի շրջաններն նրան էին վերադարձնուում, արդէն պարզեց, որ Գերմանեան Հնդկաստանը ոտքի հանելու իր վաղուցայ ծրագիրը՝ ձեռնարկում է ի կատար ածել տաճիկների ձեռքով և Կովկասի վրայով:

Եւ որպէսզի Տաճկաստանը Կարսի և Բաթումի շրջաններից այն կողմն անցնելու ձեռնարկ օրինական հիմք ունենայ,— Կովկասեան երեք հասարակապետութիւնները հիմնեց, Վրաստան, Հայաստան, եւ Սղրքէջան, եւ նրանց ի հովանաւորութեանը տակ վերցրեց:—

Ուրեմն նրան հաշիւ չկար Կովկասումն էլ խառնակչութիւն առաջ բերել: Այլ նրան անհրաժեշտ էր խաղաղ ու հանգիստ թիկունք ունենալ:—

Սակայն այս տարրական բանին և չհաւատաց Դաշնակցութիւնը և երկշտ ժողովրդին էլ հաւատացրեց իբրեւ թէ տաճիկը Կովկաս գալիս է Հայերին կոտորելու համար: Եւ այսպիսով տեղահան արաւ և ցաք ու ցրիւ տեց ամբողջ Կովկասահայութիւնը:

Դաշնակցութիւնը չկարողացաւ հասկանալ որ եթէ տաճիկները հայերին կոտորելու համար էին գալիս՝ նրանք կոտորածը Կարսից կըսնէին:—

Եւ իրաւունք էլ ունէին: Չէ որ Հայերն էին, որ իրանց կնքած պայմանը խախտելով, քաղաքին կրակ տւին և գերի առնէնքներին կոտորեցին:

Սակայն տաճիկները, ի նկատի առնելով իրանց բուն նպատակը՝ Կովկասից այն կողմն առաջ շարժելն՝ Հայերի արածը չտեսնել ձեւացրին իրանց:—

Գալով Ալեքսանդրօպօլի ոմբակոծմանը զրանում ևս մեղաւորը տաճիկները չեն, այլ Չիլէնկէլին որ իր ժամանակին Հայերին իմաց չէլ արել գոյութիւն ունեցող այն պայմանը,

որով հայերը պէտք է 25 վերստի վրայ ճանապարհ տային տաճիկներին:

Մէջտեղում մի արժանահաւատ հայի վրկայութիւնն ևս կայ, որ տաճիկները մէկ ժամ ժամանակ էին տւել հայերին ճանապարհը բանալու: Իսկ երբ նրանք չբացին,—տաճիկները ուժով բաց արին:

Եւ ճանապարհի այդ ուժով բաց անելն էր, որ պատճառ դարձաւ ժողովրդին քաղաքից դուրս գալու, փախչելու:

Մենք հաւատացած ենք, որ եթէ Ալէքսանդրօպօլի զօրքի հրամանատարութիւնը՝ փոխանակ տաճիկներին հետ կէս օր պատերազմելու, հետաքրքրէր ուժեղութեան պատճառն իմանալու և պարզելու,— իսկ այդ շատ հեշտ բան էր,— ապա ոչ քաղաքը կը քանդէր, ոչ ժողովուրդը կը գաղթէր, ոչ էլ յետոյ՝ Փամբակի ձորերն հազարաւոր հայերի համար գերեզմանոց կը դառնային*):

*) Այդ գերեզմաններն մինչ օրս էլ կենդանի բողոք և դատապարտութիւն են Դաշնակցութեան փրկածուն շողփաղփանքին և շողակրատութեանը թէ՛ «Ալէքսանդրօպօլի և Ալագեազի շրջանում հայ ըմբոստ աշխատաւոր գիւղացին փոթորկել և ջարդ ու փշուր է արել տաճիկական թուլամորթ և լքած բանակը («Արև» 1918 թ. № 109). Ճիշտ այսպիսի ամբարա-

եթէ Ալէքսանդրօպօլի հրամանատարութիւնը՝ զիմադրելու ոյժ և ընդունակութիւն ունէր, թող նա այդ երևան հանէր Վարսում, այլ ոչ թէ Կովկասեան Բելֆօրը ձեռքից բաց թողնելուց յետոյ՝ իր խանջացած, ցաք ու ցրիւ եղած ուժը Ալէքսանդրօպօլի տափարակի վրայ փորձէր տաճկաց կանոնաւոր բանակի դէմ, որ, կրկնում և երեքկնում ենք,— բնաւ նպատակ չունէր Կովկասում յուզմունք առաջ բերելու:

Մեր այս խօսքերն հաստատում է՝ Նուրի փաշայի Ազրբէջանի հայերին ուղղած այն կոչոյթն, ուր նա ասում է՝ «Օսմանեան կայսերութիւնը բացի այս երեք հասարակապետութիւններից, որ են՝ Վրաստան, Հայաստան և Ազրբէջան, — (*) ուրիշ իշխանութիւն և կազ-

ւած ստախօսութեամբ՝ Համադասալը զրուգում էր իր բրիգադայի խայտառակ նահանջը թէ Գարամարգեհոյի բարձունքներում մեր վարած կռուով՝ փայլուն (!?) էջ բացինք Խորհրդային իշխանութեան յեղափոխական պատմութեան մէջ: («Արև» № 119):

*) Դրանց կազմելու ծրագիրը Կ.-Պոլսումն էր մշակւած և որոշւած՝ նախ քան օսմանեան զելեդատների Կովկաս գալն և Կովկասեան երեք ազգերի զելեդատների հետ տեսակցելն ու խորհրդակցելը: Եւ այդ ծրագրի գոյութիւնը օսմանեան զելեդատներն

մակերպութիւն չի ճանաչում: Օսմանեան տէրութեան քաղաքական շահերը թելադրում են միմիայն այս տէրութիւնների գոյութիւնը, որոնց իրաւունքները մենք պիտի յարգենք:» —

Ապա Նուրի փաշան՝ իր խօսքը հայերի վրայ մասնաւորելով ասում է՝ «1905—1906 թ. հայերի և թուրքերի մէջ տեղի ունեցած եղբայրասպան կռիւը՝ առաջ բերեց այժմ տապալւած ռուսական կայսերութիւնը՝ երկզիմի քաղաքականութիւն բանաքննելով երկու հարեւան ազգերի մէջ, հաւասարապէս զէնք ու ռազմամթերք մատակարարելով հայերին էլ, թուրքերին էլ: Նոյն դերը այժմ ձեզ հետ խաղում է Անգլիան»: —

— «Էլ բաւական է արիւնհեղութիւնը, — շարունակում է փաշան — հաստատ իմացած կացէք, որ այսուհետեւ ձեր ապստամբութիւններն ու շարժումները կընդունենք իբրեւ օսմանեան բանակի դէմ ուղղւած, և կը պատժենք: Խնայեցէք անմեղ մանուկներէ կեանքը: Խորամանկ Անգլիայի օսկովն ու ինտրիգները —

պարզ ի պարզոյ յայտնեցին կովկասեան ղեկեպառններին երբ առաջին անգամ սրանց հետ տեսակցեցան Տրապիզոնում 1917 թուի փետրւար ամսին: Հետեալար սխալ է այն կարծիքը՝ իբրեւ է տաճիկները Կովսոս եկան Բագրի թաթարներէ խնդրանօք:

վը մի հրապուրելք, — Անգլիայի, որ բոլոր մարդկութիւնը զոհ է բերում իր աշխարհակալական ցանկութիւններին»: —

Շրջաբերականում ուշադրութեան արժանի մի կէտ ևս կայ, որի ճշմարտութիւնը մենք՝ ներկայ համաշխարհային պատերազմից տարիներ առաջ ընդունել և փաստերով ապացուցել ենք մեր «Պատմական քաղաածք»-ներ և «Հայերի ադատազրական շարժումներ» վերնագրեր կրող աշխատանքներում:

«Ամենքին յայտնի է, — գրում է Նուրի փաշան, որ մինչև հայերի մէջ քաղաքական խաղեր խաղացող կազմակերպութիւնների երևան գալը, և մինչև այդ կազմակերպութիւնների միջոցով՝ օսմանեան տէրութեան հետ նրա հակառակորդ տէրութիւնների ինտրիգներ սարքելն, — հայերի և տաճիկների մէջ ոչ մի տարաձայնութիւն չկար: Եւ այս երկու ազգերն՝ միւս բոլոր ազգերից աւելի վստահ միմիանց վրայ՝ շատ մօտ էին միմիանց հետ և շատ սիրով ապրում էին: Օսմանեան կայսրութիւնը իր հիմնւած օրից ի վեր՝ միշտ և հանապազ յարգել և պահպանել է իր հպատակ ազգերի անտեսական, կրօնական և միւս իրաւունքները: Միևնոյն քաղաքականութեանը հետեւել է և

ներկայ կառավարութիւնը: Այս բանի ամենալաւ ապացոյցը այն է, որ առհասարակ մինչեւ այսօր կայսերութեան ներքին ու արտաքին հիմնարկութիւններում ամենապատասխանատու պաշտօններ են վարում, և թէ՛ առհասարակ ժողովուրդը անտեսապէս ամենից ապահով է: Տաճկահայաստակ բոլոր ազգերի մէջ՝ չէլայ մի այլ հարուստ և բազմաթիւ ազգ՝ քան քաղաքականութեամբ չը վարակած հայերը:—

— «Անգլիան և Ռուսիան, — շարունակում է փաշան, — իրանց քաղաքական շահերի համար՝ ձեռք իրանց ձեռքին կոյր գործիք շինեցին, ձեր մէջ աչքի ընկնող գանազան քաղաքական կազմակերպութիւններ առաջ բերին:

Այդ կազմակերպութիւնների թելադրութեամբ Կ. Պօլսում, Անատոլիայում, Մասունում հայերի մօտ պայթուցիկ նիւթեր գտնուեցին, որոնց բռնակցուց յետոյ՝ հայերի և թուրքերի, — որոնք հարկւրաւոր տարիներ կողք-կողքի սիրով և խաղաղութեամբ ապրում էին իրար և միևնոյն հայրենիքի գաւազներ, — մէջ թշնամութեան հրդէհ ընկաւ:—

— Մենք շատ լաւ հասկանում ենք, սիրելի ընթերցող, որ հայ յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, — երէկ ռուս միապետութեան և

այ օր ռուս մեծամասնականութեան դուրսկով պարող այդ կուսակցութիւնը՝ ժխտելով կը ժխտէ այս ճշմարտութիւնները, սակայն օր կը դայ, — և այդ օրը շատ հեռու չէ, — որ նրա մըթադնած աչքերն ու խցւած ախանջներն ևս կը բացւին և նա կը տեսնի ու կը լսէ թէ՛ ինչ ատիճան մահացու յանցանք գործեց և ինչ ու սրբան փորձանքների ենթարկեց նա խեղճ հայ ազգին(*):

Ասողներ և հաւատացողներ կան, տառաւրապէս Դաշնակցութեան ջատագովներ լինելով, որ

*) Մի կողմ թողնելով հին փորձանքներն՝ վերջինս թէկուզ վերջին, Բազուի հայութեան գլխին բերած փորձանքն: Դուրս է գալիս՝ որ «առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ այն բոլորից, ինչ որ անցեալ տարի արեց հայ տարրի միջոցով յօգուտ յիշափոխական նախաձեռնների և հայ ժողովրդի շահերի (?!!) պաշտպանութեան, — երկու երրորդականը արեւել է շնորհիւ Ռուստոմի անսպառ եռանդի և աչքի ընկնող տակտի (!): Նոյնքան հիմնաւոր կերպով կարելի է պնդել, որ այն բոլորի մէջ, ինչ որ արեւել է անցեալ տարի, բայց չպիտի արեւել, Ռուստոմը մի մագաչափ մեղք չունէր: («Յառաջ» 1919 թ. 12): — Եթէ այդ այդպէս, — կասենք մենք, — ապա ուրեմն մեզ ուրիշ ոչինչ չէ մնում ասել, քան կըրկնել ինչպէս ուրեք տարի թէ՛ «մեղաճանքների համար» կամ բարի ասել, կամ ոչինչ»:—

եթէ մեր յեղափոխական գործունէութիւնը չըլինէր, մենք Հայաստան չէինք ունենալ:—

Այդպիսիները մոռանում են, ուղղակի չեն հասկանում, որ եթէ մենք փոքր կամ մեծ Հայաստան ստացանք,— դա լինելու է բացառապէս մեծ տէրութիւնների շահերի համար, և ի հարկէ նրանց ձեռքով:—

Ես հաւատացած եմ, որ եթէ ներկայ հաժաշխարհային պատերազմի լնթացքում, չէզոք մնայինք, մենք դարձեալ Հայաստան կը ստանայինք, և ուեկի լաւ սահմանով ու պայմանով:— Ինչպէս ստացան վրացիք, թաթարները, հրէաները, արաբները ևայլն:

— Որովհետեւ այն ժամանակ մենք մի ամփոփ, հոծ, առողջ ու կենսունակ, բարոյական և նիւթական ոյժ էր ներկայացնինք, որ մեծ պետութիւնները անշուշտ ի նկատի և հաշի կառնէին, այլ ոչ թէ այժմեան նման լքած, ցրած, կիսաշունչ և կիսակենդան դարձած մի քանի հարիւր հազար թշուա արարածներ՝ իրանց հոգմարած քաղաքական գործիչներով:—

Մեր յեղափոխական գործողութիւններից օգտուողներ եղան՝ Ռուսիան, Ֆրանսիան և Անգլիան, որանց մենք երեխայական անապարծութեամբ մեզ դաշնակից ենք անւանում ու

ուանց ցոյց տալու թէ ինչ բանում նրանք մեզ նախադատութիւն տւին:— Նախապատուութիւնը իրանց մնայ, երբ և ինչ բանում նրանք կարեկից և արդարադատ եղան դէպի մեզ, իբրև մի սղորմելի ժողովրդի, որ իրանց համար, և իրանց պատճառաւ՝ քաւութեան նոխազ դարձաւ աշխարհիս մէջ:—

Մեր այդ դաշնակից կարծեցեալ Ռուսիան էր, որ առաջին զրդիչն և շարժառիթն է եղել 200 տարուց ի վեր մեր կրած ամեն տեսակ թշուաութիւններին՝ մինպատակ միայն ունենալով Հայաստանին տէր դառնալու առանց, սակայն, հայերի:—

Մեր դաշնակից կարծեցեալ Ֆրանսիան էր, որ Տաճկաստանի հետ իր առեարա-քաղաքական հաշիւները յարգարելու ամենալաւ առիթ՝ հայկական հարցն էր համարում և կիր արկանում, որ իր քաղաքական նաւը՝ միշտ ուստականի ետեւիցն էր սահեցնում՝ նրան փոխ տւած միւլիարդներն յետ ստանալու յուսով: Վերջապէս մեր դաշնակից կարծեցեալ Անգլիան էր որ Ս. Սաիֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդւածը՝ Բերլինում 61-ի փոխել տալով և Կիւլրոս կըզզին էլ երաշխիք վերցնելով՝ հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց աշխարհին, որ ինքը Հայաստանի աէֆօրմների գործը պէտք է ի գլուխ

հանէ և Ռուսիայի յետագայ առաջխաղացումը Հայաստանում, գէն ի ձեռին, խափանէ, սակայն երբ Անգլիայի այդ տրարմունքից վերաւորւած՝ Ռուսիան և Տաճկաստանը խօսքերը մէկ արած՝ 1895 և 1896-ի հայկական կոտորածները կազմակերպեցին, — այն ժամանակ Անգլիան Պիղատոսի դերը խաղաց և ինքնիրան արդարացրեց ստելով թէ «իր նաւերը Հայաստանի լեռների վրայ չեն կարող լողալ»։ —

Այժմ էլ Հայաստանի ապահովութեան համար հրապարակ է գալիս Ամերիկան, որի «Բորդ» միսիօներական ընկերութիւնը, — լուսաւորեալ ազգերի աշխարհակալական ձգտումների այդ կարողեաներից առաջինը, — արդէն 50 տարուց ի վեր գործում է Հայաստանում, և բաւականին հոգ ունի պատրաստած Ասիայի ստրանարթներում և տափարակներում շուկաներ ստեղծելու Ամերիկայի վիթխարի արդիւնաբերութեանը համար։ —

Ուստի եթէ մենք, հայերս չենք ուզում աշխարհիս կենդանի մնացած ազգերի շարքից իսպառ ջնջել, որ կարող է լինել կամ մեր մահմեդական հարեանների սրով ու թրով, և կամ ամերիկական հզօր քաղաքակրթութիւնից կուլ գնալով, նրանց հետ ձուլւելով, — անհրաժեշտ է նախ՝ որ մեր հարեանների հետ լաւ

յարաբերութիւն ունենանք և ամեն կերպ աշխատենք նրանց մեզ հետ բարեկամ պահելու՝ համոզւած լինելով, որ բարեկամութիւնը մարդկային կեանքի գոհարն է։ Եւ երկրորդ՝ քաղաքական — ռազմական գործունէութիւնից բոլորովին ձեռք վերցնենք՝ չունենալով դրանց համար ոչ ընդունակութիւն ու շնորհք և ոչ էլ ոյժ ու քաջութիւն։

Այլ այդ ապարդիւն և կործանարար գործունէութեան փոխարէն՝ մենք մեզ նուիրենք քաղաքակրթական խաղաղ ու շինարար գործունէութեան, մտաւոր և բարոյական զարգացման ու կատարելութեան։

Այս ճանապարհով, և միմիայն այս ճանապարհով մենք կարող կը լինենք մեր հարեանների հետ հաշուել ու հաշտ ապրել, իսկ եւրոպացիների աչքում նշանակութիւն ու կարեւորութիւն ունենալ և նրանց համալիրութեանը արժանանալ։ —

Յ Ա Ն Կ

1. Բիշերախով գնդապետը	3.
2. Անգլիացիները գալուստը	5.
3. Անգլիացիները վերջին կոչը	7.
4. Դեմոկրատիայի պառակտումը	9.
5. Փետուրեայ կռիւը	14.
6. «Լարշաւիանկա» և ոմբակոծում	26.
7. Հաջինսկու նամակը	30.
8. Պաշտօնական բանակցութիւն	34.
9. Տաճկաց շտաբի նամակը	37.
10. Ազգային Սորհրդի պատասխանը	39.
11. Մուրեկի ուլտիմատումը	42.
12. Իսիդոր Ռամիշվիլիի նամակը	43.
13. Տազնապալից օրը	46.
14. Անգլիացիները փախուստը	47.
15. Ծովի ափին	49.
16. Մթութեան մէջ	52.
17. Անգլիացիները փախստեան պատճառը	55.
18. Բազուի անկումը	59.
19. Սուլէյման բէյը	63.
20. Ջէնքերի կոյտ	68.
21. Բալախանու հայերի կոտորածը	69.
22. Քաղաքի հայերի կողոպտումն ու սպանումը	72.
23. Սիսանեմատիք կողոպտում ու կոտորածներ	76.
24. Հայերի կողոպտումը տաճիկների ձեռքով	82.
25. Նոր ձևի կողոպտում ու հալածանք	86.

26. Ռուսաց զօրացրիւի հետեանքը պարսկաս- տանում	97.
27. Տաճիկների մուտքը պարսկաստան	99.
28. Անգլոմանիլը և Անգլիացիք	101.
29. Ալի Էհսան փաշան թաւրիզում	102.
30. Կովկաս արշաւող տաճիկ բանակը	105.
31. Չիւնկէլու հնազդիրը	108.
32. Ալէքսանդրօպօլում	111.
33. Շիրակեցիների փախուստը	113.
34. Փախստականները Վրաստանում	121.
35. Փախստականները Հիւսիսային կովկասում	129.
36. Դէպի Բագու	135.
37. Նազիմի կոչի ապարդիւնութիւնը	137.
38. Հայերի կորուստը	139.
39. Ո՞վ է մեղաւոր	141.

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Գրքոյկիս տպագրութիւնը վերջացած էր,
երբ ես հազիւ կարողացայ ձեռք բերել 1918
սեպտեմբերին Ազգային Խորհրդի պահեստնե-
րից տաճիկ զինւորների տարած ապրանքների
ցուցակն, որ պէտք է համարել ծանօթութիւն
86 երեոի 4-րդ տողին:

5,200 հատ հրացան,

3 պուլեմետ ամեն պարագաներով,

1 աւտոմօբիլ,

170 արկղ փափուշտ,

20 արկղ ուռմբ,

4 արկղ սնարեագներ.

50 կապոց զինւորական մահուղ (ամեն
մի կապոցը 4 փ. ծանրութեամբ),

50 կապոց զինւորական հագուստ,

50 կապոց փափախ,

150 մէշօկ ալիւր,

30 մէշօկ լոբի,

70 արկղ թէյ (արկղը 50 գրամեայ),

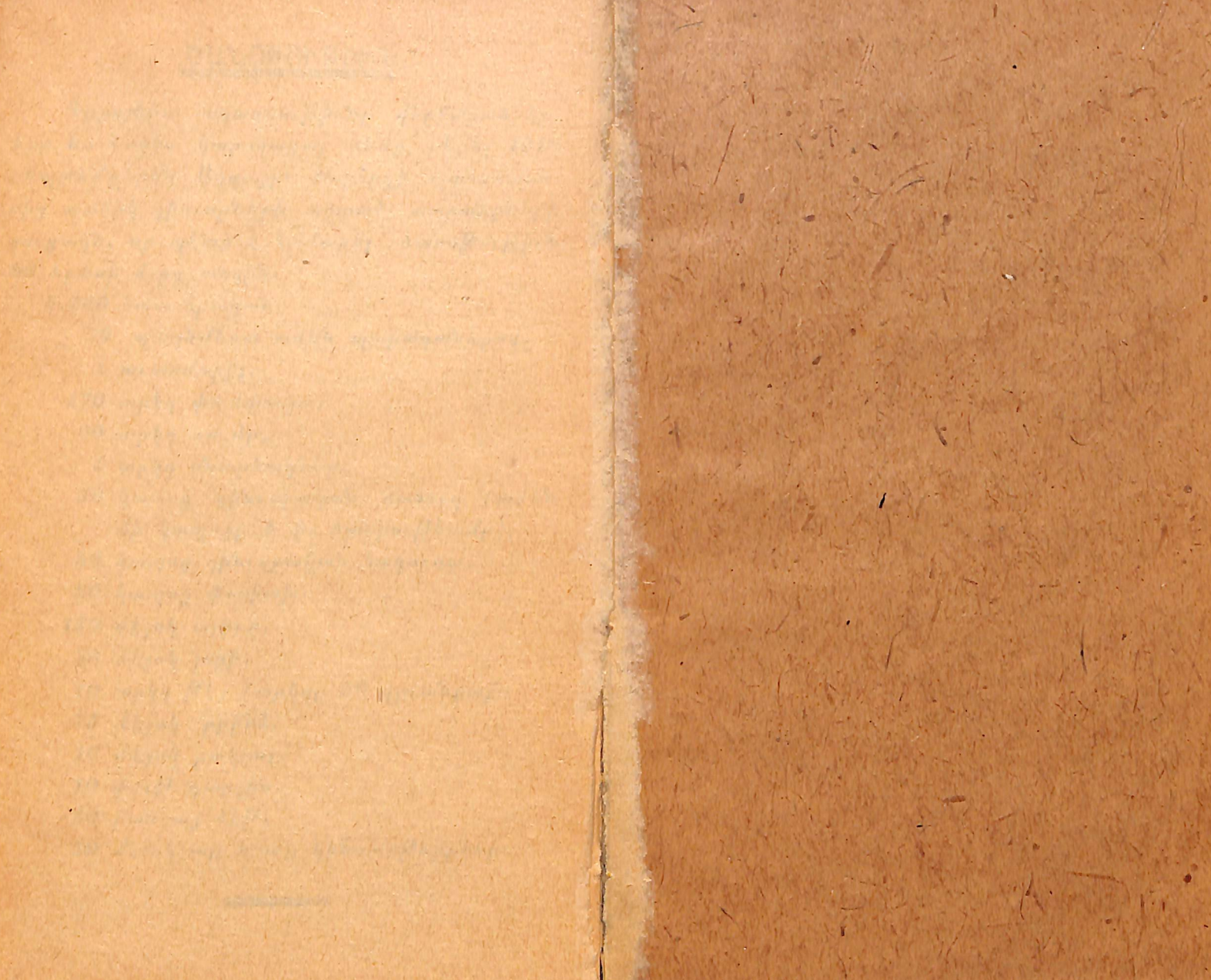
75 մէշօկ բրինձ,

10 մէշօկ շակիլայ,

10 փութ դարչին,

50 բանկայ ձէթ,

50 մէշօկ ալիւ և ալիւ կենսամթերքներ:

ՆԵՂԻՆԱԿԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Զէնիաթ—դէնիաթ.
2. Գլխագին.
3. Աղօրինի գաւաղը.
4. Գինեղև.
5. Բաֆֆիի «կոյձերը»:
6. Կացինը քարին կպաւ.
7. Ռուս Բիւրօկրատիան և Հայերը.
8. Պատմական քաղաձներ Ա. պրակ.
9. Պատմական քաղաձներ Բ. —
10. Պատմական քաղաձներ Գ. —
11. Պատմական քաղաձներ Դ. —
12. Պատմական քաղաձներ Ե. —
13. Պատմական քաղաձներ Զ. —
14. Պատմական քաղաձներ Է. —
15. Պատմական քաղաձներ Ը. —
16. Պատմական քաղաձներ Թ. —
17. Պատմական քաղաձներ Ժ. —
18. Հայկական հարցի առաջին շրջանը
19. Հայկական հարցի երկրորդ —
20. Հայկական հարցի երրորդ —
21. Հայկական հարցի չորրորդ —
22. Հայկական հարցի հինգերորդ —
23. Հայկական հարցի վեցերորդ —
24. Հայկական հարցի եօթներորդ —
25. Հայկական հարցի ութերորդ —
26. Ռոճիկ քահանաներին.
27. Պատմութեան գտերը
28. Հոսոց սոսկախօսական մանրութիւնք Ա. պրակ.
29. Պատմական դոսոյցներ Ա. պրակ.
30. Տաճիկները Կովկ. և Բաղւի անկումը Ա. պրակ.
31. Տաճիկները Կովկ. և Բաղւի անկումը Բ. պրակ.

2390

2013

